

**2(56)
2011**

Науково-популярний журнал

Воєнна історія

Заснований у 2002 році

Засновник – Всеукраїнська громадська організація
«Український інститут воєнної історії»

Виходить 6 разів на рік

Головний редактор – Сергій ЛИТВИН,
доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Печенюк І.С., кандидат історичних наук, заступник головного редактора
Вознюк Ю.С., відповідальний секретар
Бадах Ю.Г., доктор історичних наук
Бережинський В.Г., кандидат історичних наук
Веденєєв Д.В., доктор історичних наук
Гутковський В.В., кандидат історичних наук
Карпов В.В., кандидат історичних наук
Лисенко О.Є., доктор історичних наук
Пилявець Р.І., кандидат історичних наук
Савченко Г.П., кандидат історичних наук
Савчук Ю.К., кандидат історичних наук
Сідак В.С., доктор історичних наук
Стороженко І.С., доктор історичних наук
Чухліб Т.В., доктор історичних наук

УДК 35(091) (05)

*Літературний редактор Наталія Троян
Макет і верстка Роман Івах*

Оригінал-макет виготовлено ЛА «ПІРАМІДА»

**Адреса редакції:
м. Київ, вул. Грушевського, 30/1, кім. 101.
Телефон головного редактора (067) 974-15-82**

Електронна адреса: serlytvyn@ukr.net

Наш сайт: www.warhistory.ukrlife.org

Журнал зареєстровано в Державному комітеті інформаційної політики,
телебачення та радіомовлення України, свідоцтво КВ № 5852.

Журнал є фаховим виданням у галузі історичних дисциплін
(Постанова Президії ВАК України від 15 січня 2003 р. № 1/05/1)

Схвалено Вченою радою
Українського інституту воєнної історії
(протокол № 5 від 21.02.2011 р.)

За достовірність фактів, цитат, власних імен, посилань на джерела відповідають автори публікацій. Редакція зберігає за собою право рецензування, редагування та скорочення статей без згоди автора, може публікувати статті в порядку обговорення, не поділяючи поглядів автора.

Рукописи не повертаються. Редколегія не обов'язково поділяє погляди авторів публікованих матеріалів.

Підп. до друку 14.03.2011 р. Формат 70×100/16.

Друк офсетний. Папір офсетний.

Ум. друк. арк. 8,8. Обл.-вид. арк. 10,1.

Тираж 500 прим. Зам. № 369.

ЛА «Піраміда», ДК № 356 від 12.03.2001.

79006, м. Львів, вул. Промислова, 45.

ЗМІСТ

СЛОВО ДО ЧИТАЧА.....	4
ДОСЛІДЖЕННЯ, ПОВІДОМЛЕННЯ	5
БЕРЕЖИНСЬКИЙ В. МЕТОДИ І СПОСОБИ ЗАХОПЛЕННЯ МІСТ І ФОРТЕЦЬ У ДАВНІЙ РУСІ.....	5
ІВАНУЦ М. ЗАРОДЖЕННЯ І РОЗВИТОК МИСТЕЦТВА ОБЛОГИ УКРІПЛЕНЬ У СТАРОДАВНІХ СЛОВ'ЯН.....	13
ІВАЩЕНКО О. ЖИТОМИРСЬКА ЗЕМЛЯ ЗА ЧАСІВ МОНГОЛО-ТАТАРСЬКОЇ НАВАЛИ І ЛИТОВСЬКОЇ ДОБИ.....	20
ТОПАЛЬСЬКИЙ В. ЖІНКИ-ВОЇНИ НА ЗЕМЛЯХ СТАРОДАВНЬОЇ І СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ УКРАЇНИ.....	29
ВІЙСЬКОВА ІСТОРИОГРАФІЯ	40
МОРОЗОВ В. ДОСЛІДЖЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ ІСТОРІЇ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ О. К. БАІОВА.....	40
БОРОЗДІНА А. СХІДНІ ДЖЕРЕЛА ПРО ПЕЧЕНІГІВ ТА ЇХ ВІЙСЬКОВУ СПРАВУ.....	47
УКРАЇНСЬКІ ВІЙСЬКОВІ ФОРМУВАННЯ	59
ЛИТВІН С., КАЛІБЕРДА Ю. ГОРДІЄНКІВСЬКИЙ КІННИЙ ПОЛК НА ЗАХИСТІ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917–1920 РР.).....	59
ВІЙНИ СУЧАСНОСТІ	69
ХАБЧУК А. ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД УЧАСТІ УКРАЇНСЬКИХ МИРОТВОРЦІВ У РЕГІОНАХ БЛИЗЬКОГО СХОДУ ТА АФРИКИ.....	69
АРХІВИ, ДОКУМЕНТИ	79
ЛИСТУВАННЯ ПІДПІЛЛЯ ОУН(Б) І УПА НА ВОЛИНІ ТА ПОЛІССІ. (Упоряд. КОВАЛЬЧУК В., ОГОРОДНИК В. (ПРОДОВЖЕННЯ)).....	79
ДО ВІДОМА АВТОРІВ.....	107

СЛОВО ДО ЧИТАЧА

Шановний читачу!

Наукові праці наших авторів, які ми подаємо у цьому номері журналу, охоплюють широкий спектр військової справи Давньої України, її воєнної організації і озброєння, власне, ведення війн, облоги та захоплення міст та фортець, зведення оборонних споруд тощо.

Давня історія дає величезний досвід військового захисту своєї державності, військової справи, військової думки, воєнного мистецтва, бойових традицій. Безперестанні війни наші пращури вели, насамперед, задля оборони своєї землі, захисту кордонів, зміцнення зовнішньополітичного становища та забезпечення торгівельних зв'язків. Необхідність створення твердині проти кочових племен на тівденних рубежах спонукало до розвитку високоорганізованої військово-інженерної справи, зокрема, вражаючих фортифікаційних споруд – Змієвих валів.

У ті давні часи проявилися самобутні форми суспільно-політичної та військової організації українського народу, його соціальної системи, господарської моделі, адміністративно-територіального устрою тощо. Проте радянська історіографія ігнорувала самобутню українську давню історію, що є важливою частиною історичної спадщини. Вона, зокрема, вперто заперечувала право розглядати Київську Русь праукраїнською державою. Не сприяє правдивим науковим дослідженням ототожнення Давньоруської держави зі «спільною колискою» трьох братніх народів, що й досі залишається живучим міфом офіційної радянської історіографії.

Звернення до подій далекої минувшини важливе не лише відтворенням правдивої історії українського народу, а й можливістю і необхідністю зробити з них висновки, які не втратили своєї актуальності й нині, що є нагальною потребою сучасності, щоб зняти ідеологічні нашарування радянських часів.

«Воєнна історія» закликає засвоювати науково виважені, правдиві знання, що розкривають глибинну суть витоків всіх життєво важливих аспектів української державності - соціального, економічного, політичного, духовного, військового. Лише тоді ми впевнено будемо усвідомлювати себе повноцінним народом.

Занурюймося у минуле! Руйнуймо ідеологеми великодержавних недругів! Станьмо політичною нацією!

**Головний редактор
Сергій ЛИТВИН**

ДОСЛІДЖЕННЯ, ПОВІДОМЛЕННЯ

МЕТОДИ І СПОСОБИ ЗАХОПЛЕННЯ МІСТ І ФОРТЕЦЬ У ДАВНІЙ РУСІ

Володимир БЕРЕЖИНСЬКИЙ,
кандидат історичних наук, старший науковий
співробітник, заступник голови правління
Українського інституту військової історії

Бережинський Володимир. *Методи і способи захоплення міст і фортець у Давній Русі.*

У статті висвітлено методи і способи захоплення міст і фортець у Давній Русі, показано військову майстерність та облогове мистецтво давньоруських воїнів.

Ключові слова: *Давня Русь, взяття міст і фортець, облога, блокада.*

Бережинський Владимир. *Методы и способы захвата городов и крепостей в Древней Руси.*

В статье освещены методы и способы захвата городов и крепостей в Древней Руси, показаны воинское мастерство и осадное искусство древнерусских воинов.

Ключевые слова: *Древняя Русь, взятие городов и крепостей, осада, блокада.*

Berezhyns'kyi Volodymyr. *Methods and methods of fascination of cities and fortresses are in Old to Rus.*

In the article methods and methods of fascination of cities are reflected at fortresses in Old to Rus, military trade and siege art of the Old Russian warriors is shown.

Keywords: *Old Rus, taking of cities and fortresses, siege, blockade.*

У X–XII століттях руйнування, штурм і спустошення міст і фортець противника далеко не завжди входили у плани князів. Частіше вони прагнули знищити села противника, узяти «полон», спустошити «волость». Пізніше, воюючи між собою і виганяючи один одного з різних міст, князі завжди пам'ятали, що «їх ворожнеча має тимчасовий, швидкоплинний характер, що вони родичі, «брати», і завжди зможуть домовитися «по-братськи» [13, 62]. У таких війнах місто облягали тільки вимушено, та й то лише для того, щоб вигнати з нього князя і узяти «відкуп». Літописи, навпаки, описують як великий успіх походи, коли місто брати не доводилося, але околиці навколо нього спустошувалися. Наприклад, у 1168 р. «ходиша с псковичи к Полоцку и пожгоша волость, воротитишася от града за 30 верьст» [12, 53].

Часто в умовах усобиці дієвішим методом боротьби був не штурм міста, а його довготривала облога, що нерідко змушувала противника «оставить стол», домовитися якимось чином, тобто досягти мети без втрат. Таких прикладів також багато у літописах. Наприклад, облога Родні Володимиром, коли «осадаху Ярополка в Родне и бе глад велик в нем и есть притча и до сего дни «беда, аки в Родне» [11, 27].

Штурм або облога міста тривалий час залежали не тільки від намірів, але і від військової майстерності, бойового досвіду і звичок того або іншого воєначальника. Так, наприклад, добре відомо, що «Володимир Святославич жодного разу не здійснив штурм обложеного міста, досягаючи своєї мети «облежанием» – голодною облогою» [13, 63]. Навряд чи можна сумніватись у його здібностях і можливостях, хоча А. Л. Бертьє-Делагард з облоги Володимиром Корсуня прямо робить висновок про низький рівень військово-технічної підготовки русів [1, 35–37, 40].

Нові явища з'явилися в облоговому мистецтві в середині і другій половині XII ст. У ті часи виникали феодальні князівства,

що змагалися між собою, зроста роль міст як укріплених пунктів. У літописах відмічено випадки і прямого штурму фортець, і стійкого захисту міських стін. Наприклад, під 1146 р. йдеться про городян, «крепко бьющихся с града» [4, 315].

З'явилися круглі в плані фортеці, хоча і невеликі, але розраховані на кругову оборону. До того існувало розділення на фронтальну, найбільш укріплену, і тилову частину укріплення, що спиралося на природні перешкоди (річки, яри тощо). Круглі фортеці створювалися з більшою свободою щодо рельєфу місцевості. У Південній і Південно-Західній Русі з'являються городища із системою багаторядності валів, розрахованою на підвищення обороноздатності фортечних споруд [21, 212].

Відповідно розвивалося і мистецтво облогового бою. «З XII ст. існував особливий вид наступального бою за міста», – писав Є. В. Черненко [23, 142]. Активність облоги безпосередньо почала залежати від наявності і кількості стінобитних машин у тих, хто облягає. У середині XII ст. настав новий підйом у розвитку і застосуванні облогової техніки [3, 31]. Вали і стіни міста все-таки доводилося брати безпосереднім штурмом, що було справою досить складною і прямо пов'язувалося з ціною (втратами особового складу) такого узяття. Штурм без облогової техніки став практично неможливим.

Отже, на Русі існували **два основні методи** оволодіння містом або фортецею: 1) «**изъездом**» або «**изгоном**», тобто **наскоком** кінної дружини, що уривалася всередину укріплення через ворота, які не встигли зачинити захисники, або через проломи в стіні, що залишилися після недавньої облоги; або ж 2) **облогою** – тривалим, іноді пасивним «**облежанием**».

Основний сенс «облежания» чітко виражено у «Слові Іоанна Златоуста»: «Егда хочеть княз прияти град противных то прежде отемлють оу них воду и брашна и си изнемогше от голода и жажи и предаються в руце его» [2, 510]. Літописи зберег-

ли чимало яскравих картин здобування міста цим методом. У 1096 р. Святополк Ізяславич і Володимир Мономах обклали у Стародубі Олега Святославича чернігівського. «Олег вже вбіг в Стародуб і зачинився там. Святополк же і Володимир обклали його в місті і билися обкладені з міста, а ті йшли приступом на місто, і поранених було багато з обох боків... і стояли ті, що облягають, поблизу міста тридцять три дні, і знемагали люди в місті» [5, 31].

У давньоруських письмових джерелах облогу також називали «обстояние», «обседание», «обшество» або «обступление» [9, 25]. Незважаючи на численні спроби різних дослідників оголосити «облежание» основним методом облоги на Русі з X [13, 75], XI [15, 234], до кінця XII ст. [5, 31], «в домонгольський період» [20, 50], ймовірно, правильним було б твердження, що в різний час – від давніх слов'ян до монгольського нашестя і пізніше – цей метод застосовувався разом з «изъездом» («изгоном») залежно від обстановки і наявності або можливості побудувати облогову техніку. Але навіть майже у всіх випадках «облежания» все одно спроба захоплення міста зазвичай

*Облога князем Олегом Царьграда.
Мініатюра Радзівіллового літопису*

мала характер «изъезда» [15, 237], якщо, звичайно, це було тактично виправданим.

Відомий фахівець з військово-інженерної справи і фортечної війни В. В. Яковлев у класичному вигляді виділяв **4 основні способи узяття укріплених пунктів** у давнину і середньовіччя: 1) ненавмисний напад; 2) атака відкритою силою; 3) блокада; 4) поступова атака.

«**Ненавмисний напад** зазвичай проводився вночі, при слабкому не досить пильному гарнізоні, у разі зради або підкупу. Нападали з декількох боків, прагнучи оволодіти воротами і впустити в них головну масу військ. Для безпосереднього проникнення в місто особливих правил не існувало, велику роль відігравали хитрість і випадковість. На стіни підіймалися способом, що мав назву черепахи: воїни ставали в декілька рядів упритул до стіни і утворювали собою своєрідні сходи підняттям над головами щитів, якими штурмові колони підіймалися на стіни. За наявності попереду стіни рову його завальовали зазвичай фашинами» [24, 291].

Атака відкритою силою, або штурм (приступ), проводилася вдень, після виграної битви, з великими силами. У першому

*Битва біля м. Любеча.
Мініатюра Кенігсберзького літопису*

*Штурм воріт міста кіннотою противника.
Мініатюра Радзівілівського літопису XIII (XV ст.)*

ешелоні висувалися спочатку стрілки, які прикривалися переносними або рухомими (на колесах) дерев'яними, оббитими шкірою щитами. Стрілки прагнули прогнати захисників із стін. У другому ешелоні йшли колони робочих, завалювали рів матеріалом, що принесли, і встановлювали драбини для влізання на стіни. У третьому основному ешелоні рухалася щільною масою штурмова колона, прикриваючи себе спереду, з боків і зверху щитами. У більшості випадків атака велася одночасно з різних боків («демонстрації») і навіть з боку моря. Відбитий штурм повторювався.

Блокада була досить застосовуваним способом оволодіння давніми фортецями. На Русі блокаду називали «выстоянием» (літописці визначали її виразом «стати статьем на выстоянье»). Спосіб цей полягав у тому, що фортеця охоплювалася кільцем військ, які займали дві концентричні укріплені позиції: зовнішня з цих позицій називалася **циркумвалаційною лінією** (від лат. *circum* – «навколо» і *vallare* – «укріпити») і була призначена для забезпечення атакуючого від допомоги ворогові ззовні; внутрішня – **контрвалаційною лінією** (лат. *contra* – проти), ця лінія була обернена в протилежну сторону від циркумвалаційної, вона мала на меті забезпечувати атакуючого від вилазок з фортеці.

Поступова атака, або **облога**, застосовувалася зазвичай з метою оволодіння фортецею, добре забезпеченою як гарнізоном, так і продовольством. Дії обложників зводилися до того, щоб просуватися вперед хоч і повільно, але з якомога меншими втратами. Досягалася це шляхом послідовного знищення засобів оборони із застосуванням різних заходів і пристосувань для прихованого, забезпе-

ного від поразки підходу до стін фортеці. Засобами для цього служили різні машини – металеві, руйнівні і підступні.

Загальний хід поступової атаки був такий: спочатку проводили обкладення фортеці, розташовуючись довкруги декількома таборами на відстані поза ураженням з фортеці і влаштовували контр- і циркумвалаційні лінії. Атаку зазвичай здійснювали на декілька вихідних кутів. Навпроти атаківаних частин розташовували металеві машини, прикриваючи їх від вилазок вінеями. Потім просувалися до башт огорожі, для чого вперед направляли мускул, що розрівнював місцевість; за ним йшли вінеї. Підійшовши до фортечного валу, розташовували декілька гелеполей, забезпечуючи їх вінеями. Користуючись перевищенням гелеполів, обеззброювали остаточно стіни; водночас з мускулів завалювали рови і влаштованим переходом підвозили до стіни черепаху або гелеполь з тараном, яким робили проломи у стіні і штурмували її. Гелеполь підвозили до стіни також у тому випадку, коли хотіли штурмувати фортецю за допомогою опускних драбин. Якщо фортечні стіни виявлялися високими, так що гелеполями не можна було досягти бажаного перевищення над ними («командування»), то заздалегідь насипали із землі тераси, на яких вже і розташовували гелеполі.

Іноді на терасі робили ще й інший насип, що служив безпосередньою основою для гелеполі. Облогова техніка того часу вимагала підвищеного (командного) положення над противником.

Там, де через важкодоступність стін або їх будову не можна було сподіватися на успіх створення в них пролому (проломів) тараном, атакуючі іноді здійснювали підземні роботи (підкопи) для обвалу стіни або проникнення всередину огорожі, зазвичай вночі. Проникнувши, відчиняли ворота і впускали тих, що облягали [24, 30–31].

Підступи утворювалися з палісадних стінок, попереду яких йшов мускул. Стрілки прикривалися рухомими щитами, зробленими із хмизу і фашин. Взагалі, з VIII до XII ст. до поступової атаки вдавалися рідко. Проте, як писав В. В. Яковлев, підземна війна отримала в цей період особливий розвиток. Він взагалі вважав, що єдині способи атаки, до яких вдавалися руси до половини XIII ст., це «блокада («выстояние») і атака відкритою силою (приступ)» [24, 30–31].

Отже, насамперед, при спробі узяти місто противника прагнули захопити його зненацька, узяти місто «изъездом» або «изгоном»*. Приклади такого захоплення міст – узяття Києва Святославом у 1175 р. [6, 6683 р.], половцями м. Чюрнаєва у 1190 р. [8, 6698 р.] й ін. [14, 147]. Особливо характерний приклад подібного узяття міста – захоплення Білгорода у 1150 р. Посилаючи брата Володимира до Білгорода, князь Ізяслав дав йому вказівку, щоб місто було узятє раптово – чи «паки ли изъедеши

Бій біля стін міста.

Мініатюра Кенігсберзького літопису

Білгород, а с тем к нам пошли, а мы к тебе поедем». Військо Володимира, дійсно, настільки швидко («вборзе») і несподівано підійшло до Білгорода, що «даче бы не мытник устерегл и моста не переметал, то яли бы быша» [8, 6658 р.]. У 1216 р., коли князь Мстислав з новгородським військом після вдалого бою підійшов до міста Володимира Залеського, то літописець, указуючи, що війська йшли повільно, відзначив: «Аще быша гонилися по них... а град бы Володимерь изгонили» [19, стлб. 500, 6652 р.].

Захоплення міста у випадках раптового нападу здійснювалося через міські ворота. Так, наприклад, у 1219 р. князь Мстислав вибив з Галича угорців, увірвавшись у місто через ворота [8, 1219 р.]. При узятті Данилом міста Опави в Чехії його війська також намагалися проникнути в місто через ворота, які противник не встиг зачинити «бежаще» [8, 1254 р.].

Проте не завжди «изъезд» був успішним навіть і при раптовому нападі. Так, наприклад, у 1225 р. Мстислав, переслідуючи противника, «вогнаша и в град Белз и замало города не взяша» [8, 1225 р.].

Якщо місто не вдавалося узяти раптово – увірвавшись через ворота, і городяни встигали «затвориться» в місті, то приступали до облоги. Простішим і основним

* Такий прийом раптового захоплення міста використовували й кочівники.

*Узяття Переяслава.
З рукопису Манасії*

способом облоги було «облежание» міста, тобто оточення його військом з усіх боків, поки городяни не здавалися з голоду і спраги. Іноді в літописах у таких випадках застосовується термін «обстояти град» [6, 988 р.].

Типову картину такого «облежання» зображує літописець при облозі Києва печенігами у 968 р.: «И оступиша град в силе велице бещислено множество около града и не бе лъзе из града вылести ни вести послати. Изнемогаху же людье гладом и водою» [6, 968 р.]. Якщо при цьому вдавалося «отнять воду», тобто перерізати шляхи постачання міста питною водою, то це зазвичай прискорювало розв'язку. Приклади цього є в Лаврентьєвському літописі під 1093, 1186, 1209 рр.; у Новгородському літописі під 1209 р. тощо. Також численними є і приклади голоду в містах під час облоги: у Лаврентьєвському літописі під 980, 1097, 1182 рр. та ін.

При всій фантастичності історії з колодязями, наповненими киселем і ситою при облозі печенігами Білгорода у 997 р. [6, 997 р.], у цій розповіді примітна вказівка літописця на те, що печеніги, переконавшись у великих запасах їжі в обложеному місті, негайно ж зняли облогу, мабуть, вважаючи єдиним

засобом примусити місто до здачі саме голод і спрагу.

Якщо завдання забезпечити місто запасом їжі на випадок облоги могло бути вирішене шляхом створення запасів продовольства, то з водою було складніше, оскільки розташовані зазвичай на високих пагорбах давньоруські укріплені поселення далеко не завжди мали колодязь на самій території укріплення. Проте відомі випадки наявності колодязів навіть у давньоруських містах, розташо-

ваних на великій висоті щодо рівня річки. Наприклад, у Білгороді, Старих Безрадицах, Снепороді, Холмі тощо [22, 89; 16, 115; 14, рис. 103; 8, 1259 р.]. Їх глибина досягала 45 і навіть 70 м (Холм). Якщо в окремих випадках колодязі мали таку колосальну глибину, то, очевидно, в укріплених поселеннях, розташованих на меншій висоті від рівня річки або ґрунтових вод, колодязі мали бути звичайним явищем. Маючи великий запас їжі і колодязь, розташований на території укріплення, давньоруські міста могли протистояти облозі достатньо тривалий час.

У літописах неодноразово відмічені випадки, коли «облежание» міста продовжувалося шість, сім, вісім, дев'ять і десять тижнів, а деколи і ще більше [6, 946, 1095, 1097, 1142, 1174 і 1175 рр.; 8, 1117, 1158 рр. та ін.]. Проте, незважаючи на таку тривалу облогу, міста дуже часто не здавалися. У літописах неодноразово указується на безуспішні облоги, після яких ті, що облягали, поверталися, не узявши міста [6, 1150 р.; 10, 1222 р. й ін.]. При цьому природно, коли кочівники, що ставили своїм завданням насамперед пограбування поселень і узяття «полона», рідко робили тривалі облоги,

зазвичай обмежуючись спробою раптового захоплення міста.

Якщо місто не було захоплене «изъездом», то швидко його узяття – протягом декількох днів – у літописах до XII ст. згадується дуже рідко і переважно має якесь конкретне пояснення. Наприклад, Київ було узяття військами Андрія Боголюбського протягом трьох днів, проте він міг чинити опір набагато довше, якби князь Мстислав не втік з міста [8, 1171 р.].

Випадки прямого штурму міст зазвичай відмічені у письмових джерелах словами «узяти місто списом». Термін «узяти місто на щит» означав не узяття штурмом, а взяття цього міста як військовою здобич. У декількох випадках у літописах це розшифровується абсолютно ясно, наприклад, коли військо Всеволода Велике Гніздо узяло м. Торжок: «И взяша город, мужи повязаша а жены и дети на щит, и товар взяша» [6, 1178 р.]. Ще очевидніше це у разі, коли жителі міста Ізяславля говорять князеві Вячеславу: «Клянися нам Господем Богом, яко нас не даси на щит» [7, 1127 р.].

Узяття міст штурмом декілька разів відмічене при описі у літописі походів Святослава [6, 971 р.]. Мало місце таке узяття міст під час війни Василька і Володаря з Давидом Ігоревичем [6, 1097 р.]. У 1123 р.

князь Ярослав Святополчич загрожував жителям міста Володимира-Волинського: «То узрите завѣтра приступлю к граду и възму город» [8, 1123 р.].

Літописи абсолютно ясно указують, що на прямий штурм міст у X–XII ст. насмілювалися лише в окремих випадках, мабуть, тоді, коли у місті був малочисельний гарнізон. Описуючи бої біля Перемишля, літописець відзначав, що місто могли узяти, «зане некому ся башеть из него бити» [8, 1152 р.]. Саме активність оборони, стрільба з міських стін і була тією загрозою, яка стала основною перешкодою для штурму міста і викликала перехід до іншого методу – «облежания» [8, 6737 р.; 7, 6667 р.]. На це прямо вказують ті тексти літопису, де йдеться про захисників міста, «крепко бьющихся с града» [8, 1146 р., 1147 р. тощо].

Отже, методи захоплення міст «изъездом» або шляхом тривалого «облежания», мабуть, залишалися повністю пануючими прийомами узяття міст аж до XIII ст. [13, 75], як вважав П. А. Раппопорт [14, 150]. Надзвичайна рідкість випадків узяття міст «списом» аж до XIII ст. відмічена і в деяких старовинних працях з російської військової історії [17, 68]. У середині XIX ст. А. Савельєв зазначав, що «древнейшие способы атаки крепостей русскими были производимы в смысле нынешней блокады» [18, 39].

ДЖЕРЕЛА

1. Бертъе-Делагард А. Л. Как Владимир осаждал Корсунь // Известия Отделения русского языка и литературы Академии наук. – СПб., 1909. – Т. 14. – Кн. 1.
2. Буслаев Ф. Историческая хрестоматия церковно-славянского и древне-русского языков / Ф. Буслаев. – М., 1861.
3. Кирпичников А.Н. Военное дело на Руси IX–XV вв.: Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. – М., 1975.
4. Косточкин В.В. Рецензия на работу П.А. Раппопорта «Очерки по истории русского военного зодчества X–XIII вв. // Советская археология. – 1957. – № 3.
5. Котляр М.Ф. Полководці Давньої Русі / М.Ф. Котляр. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1996.

6. Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – 2-е изд. – Л.: Изд-во АН СССР, 1926. – Т. 1.
7. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью // Полное собрание русских летописей. – СПб., 1885. – Т. 10.
8. Летопись по Ипатскому списку. – СПб., 1871.
9. Мещерский Н. А. История Иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе / Н. А. Мещерский. – М.; Л., 1958.
10. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и с предисл. А. Н. Насонова. – М.; Л., 1950.
11. Новгородская первая летопись. – СПб., 1888.
12. Повесть временных лет. – М.; Л., 1950.
13. Рабинович М. Г. Осадная техника на Руси в X–XV веках // Известия Академии наук СССР: Серия истории и философии. – 1951. – Т. 8. – № 1.
14. Раппопорт П. А. Очерки по истории русского военного зодчества X–XIII вв. // Материалы и исследования по археологии СССР. – М.; Л., 1956. – № 52.
15. Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв.: Дис. ... д-ра ист. наук. – Л., 1964. – Ч. 2.
16. Раппопорт П. А. Оборонительные сооружения на городище в с. Старые Безрадици // Краткие сообщения Института истории материальной культуры, 1951. – Вып. 41.
17. Русская военная сила / Под ред. А. Н. Попова. – М., 1897.
18. Савельев А. Материалы к истории инженерного искусства в России / А. Савельев. – СПб., 1853.
19. Суздальская летопись по Академическому списку // Полное собрание русских летописей. – Л., 1928. – Т. 1. – Вып. 3.
20. Сухарев Ю. В. Очерки по ранней военной истории восточных славян и Руси V–XIII вв. / Ю. В. Сухарев. – СПб., 1992.
21. Татищев В. Н. История Российская с самых древнейших времен / В. Н. Татищев. – М., 1774. – Кн. 3.
22. Хвойка В. В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура с доисторических времен / В. В. Хвойка. – К., 1913.
23. Черненко Е. В., Кирпичников А. Н. Военное дело на Руси в XIII–XV вв. / Е. В. Черненко, А. Н. Кирпичников. – Л., 1976. – 104 с. // Український історичний журнал. – 1978. – № 1.
24. Яковлев В. В. История крепостей / В. В. Яковлев. – М.: АСТ; СПб.: Полигон, 2000. – 400 с.

ЗАРОДЖЕННЯ І РОЗВИТОК МИСТЕЦТВА ОБЛОГИ УКРІПЛЕНЬ У СТАРОДАВНІХ СЛОВ'ЯН

Михайло ІВАНУЦ,
*викладач Київського фінансово-економічного
коледжу Національного університету державної
податкової служби України*

Івануц Михайло. *Зародження і розвиток мистецтва облоги укріплень у стародавніх слов'ян.
У статті на основі історичних матеріалів: літописів, даних візантійських авторів показано, як
зароджувалося і розвивалося мистецтво облоги укріплених пунктів у стародавніх слов'ян.*

Ключові слова: *стародавні слов'яни, мистецтво облоги укріплень, облога фортець, облогова
техніка.*

Ивануц Михаил. *Зарождение и развитие искусства осады укреплений в древних славян.
В статье на основании исторических материалов: летописей, данных византийских авторов
показано, как зарождалось и развивалось искусство осады укреплённых пунктов в древних славян.*

Ключевые слова: *древние славяне, искусство осады укреплений, осада крепостей, осадная тех-
ника.*

Ivanuts Mykhajlo. *Ancient slavs have an origin and development of art of siege of strengthening.
In the article on the basis of historical materials: chronicles, these Byzantium authors are shown as an
art of siege of the fixed points was engendered and developed for ancient slavs.*

Keywords: *ancient slavs, art of siege of strengthening, siege of fortresses, siege technique.*

З появою укріплених пунктів з'явилося і почало розвиватися і мистецтво їх облоги. Вони появились у слов'ян раніше IX ст., тому облогове мистецтво Київської Русі виникло не на порожньому місці, йому передувало мистецтво брати укріплення всіх тих племен і народів, що жили раніше на землях Русі, і, насамперед, військове мистецтво стародавніх слов'ян.

Мета цієї статті полягає у тому, щоб на основі історичних матеріалів: літописів, повідомлень візантійських авторів [5; 16; 18; 19] показати, як зароджувалося і розвивалося мистецтво облоги укріплених пунктів у давніх слов'ян.

Вивченням цих питань займалися багато відомих дослідників давньої історії. Серед них А. Б. Рібаков, Л. Нідерле, Ю. В. Сухарев, Д. Н. Козак, М. Ф. Котляр, В. Г. Бережинський [1; 7; 8; 13; 17; 20]. Проте у більшості робіт констатується факт проведення облог давніми слов'янами, і лише в деяких розглядається, як вона відбувалася. Проблемним залишається і питання застосування облогової техніки і металевих машин нашими предками, а також тактика ведення цього виду бою, його підготовка, послідовність проведення облоги, сили і засоби, що залучали для цього.

Вивчення цих проблем залишається актуальним для подальших досліджень сучасних учених.

У формуванні і розвитку тактики облоги укріплених пунктів стародавніх слов'ян велику роль грала Візантія. Візантіїці для облоги і оборони фортець широко використовували різноманітні інженерні споруди (рови, вали, частоколи, підкопи, насипи) і засоби облоги. У візантійських джерелах часто згадуються тарани, рухомі вежі з перекидними мостками, каменеметні балісти, гаки для захоплення і руйнування облогових пристосувань противника, казани, з яких кипляча смола і вода виливалися на голови тих, що облягали, дерев'яні ліси, драбини і платформи, що допомагали підійматися на стіни. За часів зародження і становлення давньоруської держави, візантіїці випередили у цій галузі більшість своїх противників [11, 90].

Стародавні слов'яни, багато що запозичивши у візантіїців «... научились добывать неприступные крепости» [12, 252; 7, 46], часто використовували вони при цьому і облогову техніку [13, 372; 12, 304]. Мистецтво злому візантійських же укріплених ліній взагалі займало велике місце у слов'янських війнах і розвивалося, можливо, навіть швидше за інші області військової справи. Слов'яни долали ці лінії або обходячи фортеці, або методом облоги і штурму, причому в кожному випадку вони руйнували фортеці, якщо були не в змозі їх утримати, або ж перетворювали їх у свої опорні пункти [6, 79; 2, 5–6]. Частина візантійських фортець слов'яни займали без бою, оскільки вони не мали гарнізонів або були залишені ними при загрози оточення. Проте, все ж, таки біль-

Похід князя Олега на Царьград.
Мініатюра Радзівіллового літопису

шість фортець доводилося штурмувати, особливо у приморському напрямі. Дослідники прямо стверджують, що «для слав'ян осади приморських крепостей были обычным явлением» [20, 10], вони швидко оволоділи мистецтвом облоги і штурму фортець і «научились владеть им лучше византийцев» [22, 34].

Іоанн Ефеський, що жив і писав у другій половині VI ст., з жахом і пошаною писав про слов'ян, які спустошували Фракію й інші римські провінції: «Вони збагатилися і придбали золото, і срібло, і табуни коней, і багато зброї. І вони навчилися воювати краще, ніж ромеї» [5, 279], тобто візантійці.

Давні слов'яни у додержавний час широко використовували різні пристрої під час облоги міст. Це добре відомо з творів візантійських, західноєвропейських і арабських авторів VI–VII і подальших сторіч. «Поza сумнівом, облогову техніку, так само, як і інші види озброєння і захисту, слов'яни перейняли у своїх високорозвинутих сусідів-візантійців» [8, 258].

Навіть самі візантійські автори відзначали, що слов'яни добре оволоділи складною військовою технікою того часу і уміли успішно нею користуватися [21, 94]. Іоанн Ефеський писав, що «слов'яни, які ще так недавно не знали іншої зброї, окрім дротика. Засвоїли собі військову техніку ромеїв, почали битися краще, ніж вони, завели собі багато ... дорогої зброї, табуни коней, стінобитні знаряддя» [12, 252]. Б. А. Рибаків писав навіть, що «...за станом військової техніки ... слов'яни мало в чому поступалися візантійській армії» [17, 318]. При облозі фортець слов'яни перед стінами наси-

*Облога агарянами Царьграда.
Мініатюра XVI ст. Лицьової збірки*

пали вал (терасу), який за висотою дорівнював міським стінам; з нього і уривалися в місто. Використовували вони й облогові машини – підступні, стінобитні і металні [4, 11].

У джерелах збереглися відомості про облоги слов'янами візантійських фортець у 540 р. (Константинополь), 550–551 рр. (у т.ч. Топер), 557 р., 581, 585, 586–587 рр. (у т.ч. Фессалоніки – Солунь, неодноразово), 589, 597 рр. (Фессалоніки), 660 р. (Константинополь), 610 р. (Фессалоніки) й ін. З візантійських джерел відомо, що давні слов'яни уміло використовували технічні засоби під час облоги грецьких (візантійських) міст. Багато відомостей про це міститься у праці VII ст. «Чудеса Дмитра Солунського» [23].

Існують докладні відомості про узяття слов'янами сильної приморської фортеці Топер, що знаходилася на фракійському узбережжі в 12 днів шляху від Візантії. У цій

*Облога князем Олегом Царьграда.
Мініатора Радзівіллового літопису*

фортеці був сильний гарнізон і до 15 тисяч боездатних чоловіків – жителів міста. Слов'яни вирішили виманити гарнізон з фортеці і знищити його у відкритому бою біля мурів міста. Для цього велика частина їх сил розташувалася у засідках і укриттях, а невеликий загін підійшов до східних воріт і почав обстріл фортеці: «Римські воїни, що знаходилися в гарнізоні, уявивши, що ворогів не більше, ніж скільки вони бачать, узявшись за зброю, негайно ж вийшли проти них усі. Варвари почали відступати, вдаючи для нападаючих, що, перелякані ними, вони вдалися до втечі; римляни ж, захоплені переслідуванням, опинилися далеко попереду укріплень. Тоді піднялися ті, що знаходилися в засідці і, опинившись в тилу у переслідуючих, відрізали їм можливість повернутися назад в місто. І ті, які вдавали, що відступають, обернувшись лицем до римлян, поставили їх між двох вогнів. Варвари всіх їх знищили і тоді кинулися до стін» [14, 28]. Так був переможений гарнізон Топера. Після цього слов'яни рушили на штурм фортеці, яку обороняло населення міста. Перший напад, недостатньо підготовлений, був відбитий. Ті, що оборонялися, кидали камені в тих, що штурму-

ють, виливали на них кипляче масло і смолу. Але успіх городян був тимчасовим. Слов'янські лучники, що були непоганими стрільцями, почали обстрілювати стіну і змусили оборонців покинути її. Після цього слов'яни приставили до стін драбини, проникли в місто і оволоділи ним. При цьому добре взаємодіяли стрільці і штурмові загопи.

У кінці VI – початку VII ст. слов'яни спільно з аварами 5 разів облягали Фессалонікі, велике візантійське місто. За уявою греків, лише заступництво покровителя міста святого Димитрія врятувало його. Особливо наполегливою була п'ята облога. Слов'яни стали табором навколо стін і не знімали блокади цілих 2 роки. Вони скористалися тим, що імператор був зайнятий війною з арабами. У блокаді під єдиним командуванням брали участь воїни майже всіх племен балканських слов'ян. Облога велася і з суші, і з моря. Вожді слов'ян зважилися на штурм, приготувавши драбини і облогові гармати – каменемети. Вони зв'язали разом свої човни, щоб ними атакувати місто з моря. У штурмі брали участь лучники, щитоносці, списоносці, пращники і воїни з облоговими машинами. Лучники

обстрілювали стіни і башти, а інші під прикриттям їх стріл намагалися підпалити ворота. Штурм не вдався; тоді слов'яни почали будувати гігантську дерев'яну башту на колесах. На ній повинні були стояти каменемети, усередині розміщатися лучники й інші воїни. Підвівши башту впритул до стін, слов'яни розраховували захопити місто. Але святий Димитрій «позбавив розуму» будівельника башти. Незабаром підійшли імператорські війська, і слов'яни зняли облогу.

Цікавим є повідомлення єпископа Фессалонікі Іоанна про облогу слов'янами цього міста у 597 р. Він детально описав облогову техніку слов'ян. Облогові машини склалися із гармат для метання каменів, залізних таранів і гаків. Гармати для метання каменів мали чотирикутну форму, широку основу і вузький верх, де прикріплялися товсті дерев'яні циліндри, оббиті залізом. З трьох сторін метальна машина була оббита товстими дошками. Це захищало воїнів, що обслуговували її, від стріл ворога. Метальна гармата кидала великі камені. Слов'яни також вміло застосовували «черепахи». Встановивши облогові машини, вони, під прикриттям «черепахи», металевих машин і лучників, наблизилися впритул до фортечної стіни і почали її розхитувати залізними таранами і руйнувати гаками. Так пробивалися проломи для штурмових колон. Облога Фессалонікі на цей раз тривала 6 днів. Гарнізон зробив декілька вилазок, що не вплинули, проте, на хід облоги. На сьомий день ті, що облягали, залишили свій табір і всю облогову техніку і відступили в гори.

Таким чином, слов'яни вже в VI ст. мали у своєму розпорядженні досконалу для цього часу облогову техніку і вміло користувалися нею [14,

29]. Під час облоги Фессалонікі слов'яни (що діяли разом з аварами) обрушили на місто величезні кам'яні брили, використовували складні облогові машини: гелеполі, «черепахи», катапульти, балісти, тарани («барани») й ін. «Перераховані тут машини, – пише в коментарі до цього місця О. В. Іванова, – склали звичайний набір облогової техніки в період пізньої античності і раннього середньовіччя. Навряд чи можна сумніватися в тому, що ці облогові пристосування будувалися по візантійських зразках і за допомогою візантійських механіків» [18, 113 (текст), 189 (коментар)]. Проте, історики зазвичай віддають ініціативу і саме виготовлення такої облогової техніки аварам, підневільними союзниками яких були слов'яни [8, 259]. Проте поза сумнівом, що наші предки з успіхом вели облогу добре укріплених пунктів, причому, застосовуючи при цьому спеціально призначену для цих цілей техніку. Такою була облога Царьграда у 623 р., яка велася і з суші, і з моря. У 626 р. при штурмі цього міста було використано 12 штурмових башт, висотою рівних константинопольським стінам.

Сусідство і зв'язки з високорозвинутими цивілізаціями часом призводять до появи речей і явищ, незвичайних для тих або інших народів. Проте, після VII ст. звістки про використання слов'янами облогової

Облога русами Царьграда з моря.

Мініатюра Радзівіллового літопису

техніки надовго зникають зі сторінок письмових джерел. Східних слов'ян поступово відтіснили від північних рубежів Візантії, вони перестали вторгатися на її землі, облягати її міста. Не дивно, що їм довелося відмовитися і від візантійської військової техніки [8, 258–259].

Але вже в кінці VIII або на початку IX ст. новгородський князь Бравлін «мною силою прииде к Соурожу» і «плени от Коросуны и до Корчи». 10 днів облягав Бравлін Сурож і штурмом узяв місто, «силою зломив железная врата и вниде в град». Потім послідував похід русів на Амастріду – місто поблизу сучасного Синопа [1, 4–9].

18 липня 860 р. 200 кораблів русів підійшли до Константинополя і висадили військо [15, 13]. Столиця Візантійської імперії в черговий раз потрапила в облогу. Імператор Михайло III у цей час воював з арабами в Малій Азії. Митрополит Фотій писав:

«Те, для которых некогда одна молва о ромеях казалась грозою, подняли оружие против самой державы их и восплескали руками, неистовствуя в надежде взять царственный град, как птичье гнездо» [10, 57]. Облога продовжувалася тиждень і була знята лише в результаті переговорів з русами візантійського імператора, що поспішно повернувся [9].

Таким чином, не дивлячись на те, що деякі історики і сьогодні стверджують, що «... з IX по XII ст. слов'яни просто не вміли штурмувати міста і фортеці, а застосовували так зване «облежание» – оточення міста військом, поки «у обложених не закінчаться продовольство і військові запаси» [8, 259], саме своїм предкам – давнім слов'янам – зобов'язані полководці і воїни Давньої Русі мистецтву облоги міст і фортець, зокрема, із застосуванням металльної артилерії і облогової техніки [3, 38].

ДЖЕРЕЛА

1. Бережинский В. Г., Ивануц М. Г. Искусство осады городов и крепостей в Древней Руси (IX–XIII вв.). – К.: Украинский институт военной истории, 2009. – 137 с.
2. Бережинський В. Г. Озброєння війська Київської Русі: Облогова техніка / В. Г. Бережинський. – К.: Академія Збройних Сил України, 1998. – 125 с.
3. Бережинський В. Г. Озброєння війська Київської Русі: Метальна артилерія / В. Г. Бережинський. – К.: Академія Збройних Сил України, 1998. – 119 с.
4. Инженерные войска России: Краткий исторический очерк. – М., 1996.
5. Иоанн Эфесский. Церковная история // Свод древнейших письменных известий о славянах. – М., 1991. – Т. 1 (I–VI вв.).
6. Клибанов А. Боевой порядок у древних славян // Исторический журнал. – 1945. – № 1–2.
7. Козак Д. Н. Про військову справу давніх слов'ян (I ст. до н.е. – VII ст. н.е.) // Археологія. – 1993. – № 4.
8. Котляр М. Ф. Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі / М. Ф. Котляр. – К.: Наш час, 2010. – 280 с.
9. Кузенков П. В. Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение Руси в средневековых письменных источниках // Древнейшие государства Восточной Европы. 2000. – М., 2003.
10. Левченко В. В. Очерки по истории византийских отношений / В. В. Левченко. – М., 1956.
11. Литаврин Г. Г. Как жили византийцы / Г. Г. Литаврин. – М., 1974.
12. Мишулин А. В. Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н.э. // Вестник древней истории. – 1941. – № 1.
13. Нидерле Л. Славянские древности / Л. Нидерле. – М., 1956.

14. Петрухин В. Славяне / В. Петрухин. – М.: Росмен, 1996.
15. Повесть временных лет. – СПб., 1999.
16. Полное собрание русских летописей. – 2-е изд. – СПб., 1871.
17. Рыбаков Б. А. Анты и Киевская Русь // Вестник древней истории. – 1939. – №1.
18. Свод древнейших письменных известий о славянах. – М., 1995. – Т. 2 (VII–IX вв.).
19. Скилица И. О войне с Русью императоров Никифора Фоки и Иоанна Цимисхия // Лев Диакон. История. – М.: Наука, 1988. – С. 121–133.
20. Сухарев Ю. В. Очерки по ранней военной истории восточных славян и Руси. V–XIII вв. / Ю. В. Сухарев. – СПб., 1992.
21. Третьяков П. Н. Восточнославянские племена / П. Н. Третьяков. – М.; Л., 1948.
22. Честь и слава пехоты. – М., 1986.
23. Чудеса св. Димитрия Солунского // Свод древнейших письменных известий о славянах. – М., 1995. – Т. 2 (VII–IX вв.).

ЖИТОМИРСЬКА ЗЕМЛЯ ЗА ЧАСІВ МОНГОЛО-ТАТАРСЬКОЇ НАВАЛИ І ЛИТОВСЬКОЇ ДОБИ

Олена ІВАЩЕНКО,

кандидат історичних наук, професор кафедри історії й політології Житомирського державного педагогічного інституту ім. І. Франка

Іващенко Олена. *Житомирська земля за часів монголо-татарської навали і литовської доби.*

У статті розглянуто події на Житомищині за часів татаро-монгольської навали та Литовської доби, на основі історіографічних джерел показана боротьба українського народу проти монголо-татар.

Ключові слова: *Житомищина, монголо-татарська навала, Литовська доба, житомирський замок.*

Иващенко Елена. *Житомирская земля во времена монголо-татарского ига и литовского периода.*

В статье рассмотрено события на Житомирщине во времена татаро-монгольского ига и литовского периода, на основании историографических источников показана борьба украинского народа против монголо-татар.

Ключевые слова: *Житомищина, монголо-татарское иго, литовский период, житомирский замок.*

Ivaschenko Olena. *Zhytomyr earth is in the days of the Monhولو Tatar invasion and Lithuanian twenty-four hours.*

In the article events are considered on Zhytomyrschyni in the days of a Monhولو Tatar invasion and Lithuanian twenty-four hours, on the basis of historiography sources the shown fight of the Ukrainian people against Monhولو Tatar.

Keywords: *Zhitomirschina, Monhولو Tatar invasion. Lithuanian twenty-four hours, Zhytomyr lock.*

Здобувши Київ у грудні 1240 року, монголо-татарська орда Батия посунула на захід. На їх шляху лежала житомирська земля, яка з півдня була оперезана земляними валами й ровами – частиною великої мережі оборонних споруд Київської Русі. Вали простягалися на тисячу кілометрів і становили єдину систему укріплень. На Правобережжі розташувалася флангова група валів у міжріччі Ірпеня й Тетерева.

Частина з них збереглася до наших днів. Їх залишки тягнуться від Яроповичів Андрушівського району до Роставиці Ружинського району і біля Ружина повертають на схід, а також зустрічаються в Попільнянському, Ружинському районах та інших містах.

Існує легенда про міфологічного народного героя Кузьмидем'яна, або Борисогліба, який переміг велетенського змія, впряг його в плуг і проорював гігантські борозни. Саме

від цієї легенди вали дістали назву Змійових [1:32]. Насправді більшість із них була споруджена наприкінці X – у першій третині XI ст. за часів Володимира Святославовича для захисту Київської Русі від нападів печенігів. Продовжив їх будівництво на початку 30-х років його син князь Ярослав Мудрий [2:70].

Долаючи Змійові вали, завойовники просувалися вздовж берегів річки Роставиці. Слідом за Васильковом, Юр'євим (нині Біла Церква) вони зруйнували такі городища, як Неятин (Ягнятин), Роставець (Білівка), Скорогородок (Ружин) та інші поселення Ружинського району. Схожа доля випала містам і городищам, розташованим біля рік Тетерів, Случ, Горинь. Археологічні розкопки відтворили картину героїчної оборони й загибелі цих центрів.

Зазнаючи відчайдушного опору русичів, завойовники зруйнували Мичськ (сучасний Радомишль) на лівому березі Мики – притоки Тетерева, Житомир, Кам'янець (нині с. Кам'янка Дзержинського району) на лівому березі р. Случ, Райки та інші міста й городища [3:553;558]. Монголо-татари знищували все на своєму шляху: спалювали житла, господарські будівлі, забирали худобу, а людей убивали. Виняток робили тільки ремісникам, яких забирали з собою. Саме тому археологи під час розкопок знаходили під валами, спаленими будинками, а то й просто на площах сотні людських кісток, багато знарядь праці, предметів захисту.

На шляху просування Батієвих орд уціліли тільки ті міста й городища, якими ворогу не вдалося заволодіти. Доля інших, взятих силою чи обманом і хитрістю, була однаковою. Доказом є Колодяжин на правому березі Случі (нині городище біля с. Колодяжного Дзержинського району), якого ворог не зміг узяти відразу і змушений був перейти до облоги. Згідно з Галицько-Волинським літописом, монголо-татари запропонували захисникам здатися, обіцяючи за це зберегти їм життя. «І прийшов він (*Батий* – *О. І.*) до города Колодяжна, і поста-

вив дванадцять пороків (*щось подібне до тарану, яким розбивали мури - Авт.*). Та не міг він розбити стіни і став перемовляти людей. Вони тоді, послухавши злої ради його, здалися і самі перебиті були» [3:397]. Потрапивши до середини городища, завойовники почали страшну різанину. Коли жителі зрозуміли підступність ворога, то вчинили відчайдушний, але безнадійний опір. Археологічні розкопки, які проводив Р. О. Юра, засвідчили, що місто загинуло у вогні, а населення було вирізане. Життя тут більше не відновлювалось.

Трагічна доля судилася і жителям городища Райки, що знаходилося на камене-подібному виступі річки Гнилоп'ять. З усіх боків городище було обнесено високим валом і глибоким ровом, займало площу близько трьох тисяч кв.м. За підрахунками археологів, які почали розкопку городища ще в 30-х роках ХХ ст., у ньому проживало близько 140 чоловік. Розкопки засвідчили, що житла й господарські будівлі розміщувалися по краю городища, а в центрі знаходився замок феодала та заглиблені у землю приміщення виробничого призначення, здебільшого ремісничі майстерні. Зовні за валом розташовувалися залізоплавильні й гончарні горни. Жителі займалися виплавою заліза з місцевих болотних руд, виготовленням залізних знарядь і прикрас, косто-різними і ткацькими ремеслами [4:18; 34–47;137]. У житті мешканців городища значну роль відігравало землеробство й скотарство, що підтверджують знайдені землеробські знаряддя праці. За підрахунками вчених, жителі городища щороку вирощували понад 4 тис. пудів зерна, третина якого йшла на продаж [2:168–169]. Уся худоба утримувалася у спільному загоні, який розміщувався в центрі городища. Тут же у скиртах зберігалися запаси сіна. Є підстави вважати, що Райковецьке городище було типовим феодальним двором-замком, добре укріпленим і неприступним. Він призначався для захисту від нападів як зовнішніх ворогів, так і сусідніх феодалів-суперників.

Після походу орд Батия, від багатьох міст і селищ збереглися лише назви в літописах і в народних переказах. Руські землі і в їх складі територія сучасної Житомирщини потрапили у васальну залежність від золотоординських ханів. Постійна небезпека, вбивства і захоплення людей у полон змушували населення лісостепу втікати до Полісся, яке було безпечнішим районом. Але й там селян і міську бідноту монголо-татари примушували сплачувати важку данину. Її збирали баскаки – представники хана, що мали військо й людей, які наглядали за діями місцевих феодалів. Крім данини, місцеве населення мало ще виконувати різні повинності: тамчу (мито), поплужне (податок від плуга), ям (повинність возити монголо-татарських урядовців), корм (годувати їх), війну й полювання (брати участь у походах хана та під час полювання) й інші. Данину баскаки збирали сріблом, хутрами, а з населення, що жило на річці Случ, пшеницею і просом. За несплату данини людей забирали в полон.

Єдиний серед руських князів XIII ст., який неодноразово перемагав монголо-татарське військо, був Данило Галицький. Князь Галицько-Волинської землі, політичний діяч, дипломат і полководець бачив головну мету свого життя у звільненні Руської землі від золотоординських завойовників. Не отримавши допомоги від Заходу, Данило Галицький продовжував боротьбу власними силами. Основу його війська становила кінна князівська дружина, піше селянське військо та міське ополчення.

Коли 1254 року на Волинь вдерлося військо під командуванням ординського воеводи Куремси, завойовники зазнали поразки від війська Данила Галицького, його брата Василька та сина Лева і змушені були відступити в Болохівську землю (історична область, яка знаходилась у верхів'ях Південного Бугу і басейну річок Случі, Тетерева з центром Болохів, розташованим на березі Случі, напроти сучасного Любара). На Болохівській землі виникла одна з так

званих «буферних зон» між Золотою Ордою і володінням руських князів, де певні групи населення з власної волі визнавали владу ординців. Саме до неї відступили війська завойовників.

У кінці 1254 року Данило з військом перейшов у наступ проти Куремси: полки Лева визволили Побужжя, війська Данила й Василька увійшли в Болохівську землю, спустошили її [3:416]. При цьому Данило ставив за мету знищити громади, які спиралися на монголо-татар і виступили проти нього, а потім йти далі й визволити від монголо-татар Подніпров'я разом з Києвом.

Місто Возвягль (пізніше Звягель, нині Новоград-Волинський) піддалося Данилу, але як тільки військо покинуло його, мешканці міста знову скинули з себе залежність. М. С. Грушевський зазначає, що розгніваний князь вдруге здобув Возвягль, але на цей раз спалив його, а людей забрав з собою і поділив їх між князями, учасниками походу [5:288-289]. Однак, зайнявши землі вздовж Случі й Тетерева, військо Данила змушене було зупинитися. Причиною тому стала зрада союзника Данила литовського князя Міндовга, який виступив проти галицького князя. Автор Галицько-Волинського літопису підкреслює, що «Данило ж воював із Куремсою і ніколи-таки не боявся Куремси» [3:420]. Та коли у 1258 році замість Куремси на Подніпров'ї з'явився з великими силами відомий монгольський воєначальник Бурундай, роздіблена Русь не змогла йому протистояти.

Річ у тім, що монголо-татарські хани, здійснюючи політику роз'єднання підкорених народів, натравлювали підвладних їм князів один на одного, примушували до участі у своїх загарбницьких походах. У наміри монгольського воеводи входило посварити польських, руських і литовських князів й не допустити їх об'єднання. У польській «Великій хроніці» (гл.130) стверджується, що Бурундаю це вдалося, і тим він завадив здійсненню планів Данила Галицького [6:42; 184].

Володарювання Золотої Орди не було тривалим. Воно поступово слабшало від нескінченних внутрішніх чвар, і завойовники не змогли безпосередньо управляти українськими землями. Цим негайно скористалися сусіди. Серед перших були литовці. Близько середини XIV ст. Литовська держава зуміла приєднати Волинь. Наступ литовців полегшувався тим, що Золота Орда зазнала феодалної роздробленості й розпалася на кілька частин.

Час загарбання литовськими князями Києва і Київської землі, до складу якої входила територія майже всієї сучасної Житомирщини, довго був предметом дискусій істориків, які й нині проявляються. Причиною тому є II-й литовсько-руський літопис, який пов'язує цю подію з іменем князя Гедиміна (1316–1341) і датує 1320 роком, та Густинський літопис, що подає розповідь про названу подію, позначаючи її 1362 роком, і пов'язує її з іменем литовського князя Ольгерда (1345–1377). Для нас важливо те, що в обох літописах йдеться про загарбання Житомира й Овруча [7:479–486]. Побіжно зазначимо, що у цих літописах Житомир згадується вперше.

Сучасна історіографія надає перевагу Густинському літопису, вважаючи його достовірнішим джерелом. Ще М. С. Грушевський слідом за своїм учителем В. Б. Антоновичем наполягав, посилаючись на повідомлення Густинського літописного зводу, що Київ був завойований не Гедиміном, а Ольгердом у 1362 р. [7:491–494; 538–539]. О. Я. Єфіменко також стверджувала, що у завоюванні литовцями українських земель перше місце належить Ольгерду [8:91–94].

Згідно з Густинським літописом, литовське військо під проводом князя Ольгерда 1362 року завоювало всю територію Київської землі, яка на півдні межувала з Поділлям [8:440]. Улітку 1362 року на річці Сині Води (нині річка Синюха, ліва притока Південного Бугу) литовці розбили загони трьох татарських ханів-братів, які володіли Подільською землею (деякі історики дату-

ють цю подію 1363 роком). Як наслідок синьоводської перемоги, Київщина і Поділля підпали під владу Литовської держави. Правителем Київщини став син Ольгерда Володимир (1362–1395) [9:141]. Зазначимо, що за часів князювання Володимира Ольгердовича татарська влада над Києвом і Київщиною все ж була номінальною. Тільки наприкінці XIV – на початку XV ст. тут остаточно утверджується влада Великого Литовського князівства [10:539].

Із середини XIV ст. і до 70-х років XV ст. поступово зростає роль Київського князівства. Тут з перервами князувала династія Гедиміновичів (Олельковичів). Під владою київського князя перебували численні «київські пригороди», і серед них Житомир та Овруч. Звалися вони «замками господарськими», куди київський князь призначав своїх намісників-старост. Саме вони правили не лише замком, а й навколишньою округою (повітом), котра «тянула» до замку. Незалежно від стану, усі жителі повіту підпорядковувалися старості, виконували на користь князя різні повинності й сплачували данину.

У 1471 році Литва ліквідувала Київське князівство й перетворила його на воєводство, яке поділялося на Київський, Житомирський, Овруцький, Звягільський повіти [8:114]. У свою чергу повіти поділялися на волості, очолювані старостами. Окремі волості перебували у володінні феодалів. Частина території сучасних Олевського (на правобережжі Уборті), Новоград-Волинського й Баранівського (на правому березі Случі) районів входили до Волинського воєводства.

Після встановлення литовського порядку, суспільний лад у Київській землі значно змінився, сильні позиції зайняла київська влада. Князі були верховними власниками землі й роздавали її у тимчасове цільове володіння приватним особам. Центром економічного життя стає шляхетський фільварок, а не місто. Поступово склалася система станової організації суспільства, чого не знали за часів Київської

Русі. Стани, на відміну від класів, що відображають економічний статус певних соціальних груп, виникали на підставі визначених законом прав, привілеїв та обов'язків.

Панівним станом, що сформувався у XIV–XV ст., була шляхта – князівські чи магнатські роди. До них належали роди Острозьких, Сангушків, Чорторійських, Заславських, Четвертинських та ін. За твердженням Н. Полонської-Василенко, найбільше магнатів було на Волині, тоді як на Київщині не було жодного такого роду [11:353]. Тут влада належала представникам князівських родів.

Литовці дозволяли місцевій знаті обіймати найвищі адміністративні посади, оскільки у них таких людей просто не було. Така політика призвела до того, що українська знать приєдналася до завойовників. До того ж литовці у культурному відношенні стояли на нижчому рівні порівняно з українцями: вони продовжували бути язичниками. Руська мова для більшої частини Литви стала урядовою мовою.

Оснoву економіки Київської землі у XIV–XVI ст. становили землеробство й традиційні промисли: мисливство, бортництво і рибальство. У південних районах сучасної Житомирщини занепада аграрна культура, а родючі землі, обезлюднівши, перетворилися на мисливські угіддя. 80 відсотків населення становили селяни – головна виробнича сила.

На початку литовської доби серед селян існували ті ж самі три категорії, що й за княжої доби: вільні селяни – смерди; невільники, раби, челядь; селяни напіввільні – закупи. Спочатку вільні селяни мали власні землі, господарства, зберігали свої права, і їх називали «тяглими», бо несли «тягло», та «похожими», бо мали право переходити з місця на місце. У селах існували сільські общини, на чолі яких стояли виборні на рік старости. Староста разом з виборною громадською радою – «добрими людьми» – чинили суд, який відбувався на громадському вічі, так званому «копі». Тому суд мав назву «копного суду».

Селяни жили дворищами, що склалися з родичів та сторонніх людей, яких називали потужниками, або товаришами. Їх приймали, оскільки була велика потреба у робочих руках. Вони були повноправними членами общини. Як правило, у дворищі було кілька хат, але перед державою вони виступали як одиниця оподаткування «тягла». Кілька дворищ об'єднувалися в село, а кілька сіл становили волость.

За часів панування Литовської держави неухильно й прискорено йшов процес збагачення шляхти та її прав, водночас зникнення вільних селян та зубожіння всього українського селянства. Їх життя ставало все важчим і коротшим. Тривалість життя пересічного селянина не перевищувала 25–30 років. За право користуватися землею селяни мусили сплачувати численні феодальні повинності. У XIV – 1 пол. XVI ст. найбільш важким податком була подимщина – місцева назва у Київській землі державного щорічного податку, тобто оподаткування здійснювалося з «диму». У Волинській землі він мав назву болкуновщина, або воловщина (від ділянки землі, зораної плугом, запряженим волон). У люстрації (інвентарі-описі) державних земель Київщини 1471 р. про с. Романове поблизу Житомира йдеться: «А вси тые люди... болкуновщину дають з вола по три гроши» [12:30]. Для всіх місцевих назв у Литві існував загальний термін державного податку – серебщина, тобто сплата податку сріблом (срібною монетою). Спочатку Литовське князівство запозичило у завойованих українських землях їхні гроші – гривню, і київська срібна гривня стала основною грошовою одиницею. Згодом з'явилась і самостійна литовська монета – грошова [8:139].

Окрім серебщини, селяни повинні були сплачувати ще й такий державний податок, як татарщину. До 60-х років XIV ст. він збирався місцевими князями за дорученням золотоординської ханської адміністрації. Та феодальні повинності на цьому не закінчувались. Існували ще повинності на користь

держави: будувати й ремонтувати замки і «двори» великого литовського князя, зводити мости, гатити греблі, прокладати шляхи і «гонити» звіра під час князівського полювання, поставляти підводи і «стацію» – переводити й утримувати князя з поштом. Селяни мусили ще виконувати й повинності на користь місцевого феодала: дякло – натуральну ренту зерном і сіном; мезлеву – данину великою рогатою худобою, свиньми, вівцями, курми і яйцями, а також данину натурою – медом, воском, хутрами цінних звірів. Крім усього цього, селянин ще сплачував десятину церкві.

Тому на столі шляхтича завжди було м'ясо, молоко, фрукти, солодоці та такі ласощі, як заморські приправи, ізюм, інжир, а денний раціон пересічного селянина складався з хліба й каші. М'ясо їли тільки на свята. Жили селяни сільськими общинами, де панувала кругова порука й відповідальність кожного перед нею. Усі духовні потреби людини перебували у тісному зв'язку з релігійними поняттями й почуттями. Тому писемність, школа, книга та інші прояви людського прагнення тулилися до церкви.

З XV ст. шляхта почала розширювати свої орні землі, щоб виробляти більше продуктів, передусім хліба, на продаж. Поступово склалася так звана фільваркова система сільського господарства, за якою панська земля оброблялася руками залежних селян. Як наслідок, почала зростати панщина. Якщо на кінець XV ст. на житомирських землях встановилася панщина один день на тиждень, то протягом першої половини XV ст. вона була вже дводенною. А привілей великого князя Литовського (1447 р.) обмежив перехід селян і розширив права й вольності феодалів. Перший Литовський статут (1529 р.) – кодекс законів – зміцнив владу землевласників над залежними селянами й закріпив монополію шляхти на землю.

Мешканці міст жили своїм відокремленим життям. Привілейоване становище належало купецтву. Значний прошарок міського населення займали ремісники. Ремесло

перейшло з Київської Русі, але в XV–XVI ст. набрало значного розвитку. Найбільш поширеними ремісничими галузями стали у XV ст. ткацтво, кравецтво, шевство, кушнірство, чинбарство, шорництво, слюсарство. Крім того, у будь-якому великому чи малому місті або містечку можна було зустріти пекарів, різників, ковалів, лимарів, сідлярів, бондарів, гончарів, лабезників, мулярів та представників інших ремісничих професій. Із зростанням їхньої чисельності у XV ст. в містах виникли цехи, які стали самоуправною громадою з власним статутом, судом і виборним на чолі. Цехова верхівка стежила за якістю продукції, а також за тим, щоб не було конкурентів поза цехом.

Найбільш інтенсивно розвивалися ремесла у містах, які дістали так зване магдебурзьке право. Одним із перших міст Київської землі це право одержав Житомир (1444 р.) [8:132], Київ його отримав лише через 50 років, у 1494 році. Згідно з цим правом, міські стани – купці, міщани, ремісники – звільнялися від управління й суду феодалів. Воно стало юридичним виявом успіхів міського населення у боротьбі проти влади шляхти. Право, надане великими литовськими князями, регламентувало порядок виборів та функції міського самоврядування, суду, цехів, регулювало торгівлю, наслідування майна та ін.

Органом міського самоврядування став магістрат. Його очолював війт, якого у великих містах призначав уряд. Помічниками війта виступали бурмистри. Магістрат мав дві колегії: лаву і раду. Лава з лавниками виконувала судові функції, а рада з радниками – адміністративні. Виконавчими органами виступали писар і шафери. Члени магістрату обирались або призначались із середовища багатих купців і цехових керівників. Основна маса міського населення, «плебс», була усунута від управління містом. До наших днів збереглося приміщення Житомирського магістрату на вул. Комарова, 4, яке переобладнується під картинну галерею краєзнавчого музею.

Порівняно із Західною Європою, в Україні магдебурзьке право мало обмежений характер. Так, у життя Житомира часто втручалися воеводи й старости. Тому жителі міста чинили постійний опір усякому збільшенню податків, позбавленню тих чи інших прав, які їм надавало магдебурзьке право. Вони не тільки скаржилися великому литовському князю, а й вдавалися до опору. Ось чому литовський сейм багато разів змушений був розглядати й підтверджувати право жителів міста Житомира на самоврядування. Так, зокрема, у 1568 році великий Литовський князь Сигизмунд-Август підтвердив право житомирських міщан не сплачувати податки та мито [13:9]. Литовські князі робили подібні кроки тому, що бачили в містах джерело своїх прибутків і шукали у них підтримки в боротьбі проти феодальної анархії. Якщо у XV ст. магдебурзьке право мав лише Житомир, то в наступному столітті його одержали й інші міста Житомирщини, зокрема Овруч (1596 р.), Брусилів (1585 р.), Коростень (1598 р.).

За литовської доби українські землі, у тому числі й Житомирська, жили під постійною загрозою страшної небезпеки. Литовська держава, поневоливши українську людність, не взяла на себе обов'язків її захисту від нападу татар. Особливо вони посилилися з утворенням у 1449 році Кримського ханства. Хани з династії Гіреїв стали організаторами розбійницьких нападів кримських татар на українські території. Ці напади для них були економічно вигідними, оскільки примітивне скотарське господарство було не в змозі задовольнити їхні потреби. Тисячі захоплених у полон людей татари продавали на невольницьких ринках або використовували як рабів у своєму господарстві.

У 1482 році велика орда на чолі з Менглі-Гіреєм напала на Київ, спустошила місто, а в Київській землі уціліли тільки укріплені міста та поселення навколо них. З цього часу напади татар відбувалися майже щороку. Протягом двох століть вони призвели

до величезної втрати населення. За попередніми підрахунками ці втрати становили, як мінімум, 2,5 млн. вбитих і полонених [14:66]. Особливо спустошливими були татарські набіги на Київщину наприкінці XVI – на початку XVII ст., коли загарбники доходили до поліських боліт. Документально засвідчено, що з 1450 по 1556 рр. кримські татари не менше 86 разів учиняли набіги на Київщину [15:99].

Для своїх розбійницьких нападів татари користувалися чотирма шляхами. Найбільш відомий з них Чорний шлях, який починався від Перекопу в Криму і доходив до верхів'я річки Інгулець, а далі повертав на північний захід у напрямку Вінниці й Луцька. На цій ділянці шлях мав кілька розгалужень – на північ і захід. Одне з них проходило територією Ружинського, Андрушівського, Бердичівського, Чуднівського, Любарського районів Житомирської області. Від Житомира шлях проходив на відстані 60–80 кілометрів.

Татарська орда рухалася широким фронтом, по 100 вершників у одному ряду, кожний з яких вів по два вільних коня для заміни. У довжину таке військо мало від 800 до 1000 рядів коней і розтягувалося від 10 до 15 кілометрів [16:164]. Г. Л. де Боплан у своєму «Описі України» зазначає: «До того, хто не бачив цього на власні очі, це було дивне видовище... менше дерев у лісі, ніж їхніх коней у степу. Коли бачиш їх здалека, то видається, ніби суне з видноколу якась хмара – вона клубочиться, збільшується і жахом сповнюється серця найсміливіших людей» [17:58]. Татари прагнули якомога швидше заглибитися в українські землі й розпочати напад на села. Його здійснювали невеликі загони, чамбули, які оточували село з усіх боків, щоб ніхто не зумів утекти. Тих, хто чинив опір, убивали; все, що горить, підпалювали; а чоловіків, жінок, дітей, а також коней, волів, корів, овець, кіз забирали зі собою. Коли чамбул з награбованим добром приєднувався до війська, відправлявся новий для проведення грабунків.

Унаслідок спустошливих нападів наприкінці XV і в першій половині XVI ст. багато населених пунктів зовсім зникло, і кордон поселень, як ніколи, відсунулася далеко на північ і північний захід. У той час вона проходила приблизно лінією Брацлав – Житомир – Київ – Чернігів, південніше неї починалися незалюднені простори [18:42–43].

Для оборони від нападів татар, починаючи з XIV і особливо в XV ст., у Київській землі почали будувати замки, зокрема у Білгороді, Вишгороді, Житомирі, Овручі, Каневі, Чорнобилі, Черкасах. Першими на Житомирщині замки з'явилися в Житомирі, Овручі, згодом у Чуднові, Корнині, Коростишеві, Ружині та в інших містах [19:559; 606; 663]. Але не треба думати, що ці замки були західноєвропейського зразка. У переважній більшості це були земляні укріплення, обнесені мурами й високими валами. Однак для усіх них притаманна давньоруська будівельна традиція, що виявилась у методах зведення стін, розміщенні будівель у середині замку, самому виборі місця для нього. Замки різнилися розмірами, системою укріплень і кількістю веж або башт. Число останніх найчастіше дорівнювало від 4 до 8, але в Овручі була тільки одна башта.

За твердженням І. П. Крип'якевича [16:153–154] та Н. Д. Полонської-Василенко [11:352], найбільшим замком XVI ст. у Київській землі був Житомирський, де містилася резиденція феодала, воєводи, старости, єпископа. Замок займав площу в 130 м завдовжки і 115 м завширшки, тоді як, наприклад, у Каневі – відповідно 95 і 36. Він розміщувався на Замковій горі, дуже зручній для спорудження укріплень. Нагадував собою неправильний шестикутник з трьома брамами і п'ятьма кутовими баштами. Стіни замку, складені кліттю з трьох колод у товщину, закінчувалися зверху

валом з колод, каміння і кілків. Стіни були подвійні, порожній простір між ними заповнювався землею або піском, а потім стіни поверх обмащувалися глиною для охорони від пожежі. Таку стіну не могло пробити гарматне ядро того часу. На внутрішньому боці стін стояли комори для зберігання майна у часи небезпеки, їх покриття служило помостом для оборонців замку. На поміст, де лежали засоби для оборони, вели драбина або східці.

З трьох боків фортецю оточував глибокий рів, наповнений водою. До головної башти вів підвісний міст, а на інших удень і вночі несли службу вартові. На озброєнні замку у 1552 р. була одна гармата, три серпантини, 56 гаківниць – малокаліберних гармат. Невід'ємною частиною замку були підземні переходи, у яких місцеві жителі знаходили притулок під час небезпеки й через які проникали у розташування ворога, переправляли в замок провіант і воду.

На замок та його феодала працювала значна частина населення Житомира й приписаних до нього сіл. Так, село Коростишів з 1471 року входило до Житомирського повіту й було приписане до Житомирського замку. 18 «путних замкових» несли сторожову службу, працювали на укріпленні фортеці та ще й платили данину медом [19:344]. Загалом, усі жителі навколишньої округи (повіту), котра «тягнула» до замку, до якого б стану вони не належали, у військовому, судовому й адміністративному відношенні підпорядковувалися старості, відбували на користь князя повинності й сплачували данину.

І хоч литовська доба закінчилася з прийняттям Люблінської унії (1569), татарське лихоліття тривало ще не одне десятиріччя. Водночас український народ почав розуміти, що врятувати себе можна власною силою. Такою силою стало козацтво.

ДЖЕРЕЛА

1. Котляр М., Кульчицький С. Шляхами віків: довідник з історії України. – Київ, 1993. – 380 с.
2. Толочко П. Київська Русь. – Київ: Абрис, 1996. – 359 с.
3. Літопис руський. За Іпатським списком. – Київ: Дніпро, 1990. – 551 с.
4. Гончаров В. К. Райковецкое городище. – Киев, 1950.
5. Грушевський М. Історія України–Руси – Київ: Наукова думка, 1992 – Т.2. – 633 с.
6. «Великая хроника» о Польше, Руси и их соседях XI–XIII вв. – М., 1987. – 261 с.
7. «Грушевський М. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. – Київ: Наукова думка, 1991. – 541 с.
8. Ефименко А. Я. История украинского народа. – Киев, 1990. – 512 с.
9. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – Київ, 1990. – 524 с.
10. Толочко П. П. Післямова // Грушевський М. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. – К.:Наукова думка, 1991. – 541 с.
11. Полонська-Василенко Н. Історія України. – Київ, 1992. – Т.1. – 588 с.
12. Історія Української РСР. – Київ, 1979. - Т.1., кн. 2 – 398 с.
13. Коваленко Л. А. Житомир (історичний нарис). – Житомир, 1951. – 46 с.
14. Історія України / Під редакцією В. А. Смолія. – Київ, 1997. – 423 с.
15. Субтельний О. Україна: історія. – Київ, 1991. – 510 с.
16. Крип'якевич І. Історія українського війська. – Львів, 1936. – Ч.П – 292 с.
17. Боплан Г. Л. де. Опис України. – Львів, 1990. – 302 с.
18. Наливайко Дмитро. Козацька християнська республіка (Запорізька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). – Київ, 1992. – 496 с.
19. Історія міст і сіл УРСР. Житомирська область. - Київ, 1973. – 726 с.

ЖІНКИ-ВОЇНИ НА ЗЕМЛЯХ СТАРОДАВНЬОЇ І СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ УКРАЇНИ

Віктор ТОПАЛЬСЬКИЙ,

*старший науковий співробітник Науково-дослідного
центру гуманітарних проблем Збройних Сил України,
кандидат історичних наук, старший науковий
співробітник (м. Київ)*

Топальський В. Жінки-воїни на землях Стародавньої і Середньовічної України.

У статті на підставі народної творчості та писемних джерел висвітлюється роль і місце жінок-воїнів у війнах Стародавньої та Середньовічної України.

Ключові слова: Давня Україна, Північне Причорномор'я, амазонки, скіфи, сармати.

Топальський В. Женщины-воины на землях Древней и Средневековой Украины.

В статье на основе народного эпоса и письменных источников освещается роль и место женщин-воинов у войнах древней и средневековой Украины.

Ключевые слова: Древняя Украина, Северное Причерноморье, амазонки, скифы, сарматы.

Topalsky V. Women warriors in the lands of ancient and medieval Ukraine.

On the basis of national eposu and written sources, highlights the role and place of women soldiers in the wars of ancient and medieval Ukraine.

Keywords: Ancient Ukraine, Northern Prichornomore, Amazons, Scythians, Sarmatians.

Питання участі жінок у військових формуваннях у давні часи на території сучасної України було і є предметом жвавих дискусій. Це слід пояснювати, зокрема, й впливами тих племен, які проживали у далекому минулому на нашій землі і згадки про яких дійшли до нас. Серед народів, які залишили свій вплив на культуру і військову справу українців, слід, у першу чергу, назвати скіфів (скитів). Це група племен, які жили у VII–III ст. до н. е. на території теперішніх України, Росії та Середньої Азії, згодом, до 3 ст. н. е. в Криму і називали себе «сколотами».

Воїнами у Скіфії були не тільки чоловіки, але й жінки [31, 4–18; 32, 22–27]. Діодор Сіцилійський писав: «У цих народів жінки подібно чоловікам залучаються до війни і ніскільки не поступають їм в хоробрості, тому багато великих подвигів було звершено славними жінками не тільки в Скіфії, але і в сусідніх з нею землях» [18, 310]. При потребі, жінки-воїни поряд з чоловіками залучались до війська. Основним озброєнням скіфських жінок були луки і стріли, рідше – списи, мечі, ще рідше – захисний обладунок [32, 4–18].

Зображення амазонки (могильна плита з кургану неподалік від Ольвії)

Аналіз великого масиву скіфських поховань Степового Подніпров'я показав, що 29 відсотків жіночих поховань містили зброю [3, 70]. Як вважає В. Грицюк, не можна говорити про більше поширення у сусідніх племенах савроматів і сарматів жінок-воїнів, ніж це було у скіфів [11, 115], а В. Виноградов припускає, що вже в часи передньоазійських походів до складу

скіфського об'єднання могли входити і загони амазонок [6, 17–25].

Досліджуючи кургани північного Причорномор'я, українські археологи виявили поховання молодих озброєних жінок-скіфінок. Зібравши й узагальнивши весь доступний матеріал, українські археологи В. Іллінська та О. Фіалко підтвердили, що у скіфському суспільстві існував інститут жінок-воїнів. Щоправда, скіфські амазонки не були схожі на описаних Геродотом амазонок-чоловіковбивць. Вони брали участь у кінних легкоозброєних допоміжних загонах, охороняли майно, худобу, житло, коли чоловіки-воїни йшли у воєнні походи або вирушали у довге сезонне кочування [2]. На думку О. Фіалко, у V – першій половині IV ст. до н. е. жінки-воїни могли складати особливі легкоозброєні загони, чисельність яких доходила до 25 відсотків чисельності війська. Військову повинність виконували переважно жінки середнього прошарку суспільства [32, 13–16]. У похованнях багатих скіфінок зброєю знаходять рідко.

У той же час, вперше в історії розкопок поховань скіфського часу археологічна експедиція на Середньому Дніпрі встановила (завдяки постійній присутності антропологів), що у шести з 59 досліджених курганів поблизу сіл Тернове і Колбіно були поховані озброєні молоді жінки із знатних сімей. Поряд з ними – звичайний набір зброї: пара дротиків, спис, лук і стріли з бронзовими і залізними наконечниками, а також дорогі ювелірні прикраси грецького виробництва і предмети виключно жіночого вжитку – бронзові дзеркала, сережки, намиста, прясельця з глини і свинцю [12]. Очевидно, молоді жінки-воячки з Скіфії входили до складу кінних легкоозброєних допоміжних загонів певних вікових і соціальних груп скіфських жінок.

На думку дослідника В. Гуляєва, якщо у всіх частинах Європейської Скіфії, тобто в степу і лісостепу між Дунаєм і Доном, зустрічаються аналогічні поховання молодих жінок зі зброєю, що мають достатньо

високий соціальний статус і характерний набір речей, то слід визнати факт щонайтіснішого культурного, етнічного і соціально-політичного зв'язку між населенням степу і лісостепу у V–IV століттях до н. е. Такий незвичайний соціальний феномен, як інститут «жінок-воїнів», існував у скіфську епоху тільки у кочових і напівкочових племен Східної Європи [12] – у скіфів і споріднених їм савроматів.

Однією із найдавніших, казкових легенд в античному світі була легенда про жінок-воїнів – амазонок. Відображення цієї легенди спочатку у грецькій, а потім у римській літературі у вигляді розповідей або коротких згадувань доволі чисельні та різноманітні [27, 29]. У подальшому багато дослідників, яких у першу чергу хвилювало питання стосовно правдивості існування амазонок, поверталися до цієї легенди. З метою відслідковування амазонської традиції, починаючи з античності й до нових часів, М. О. Косвен виділив у всіх існуючих античних версіях про амазонок наступні варіанти:

– *перший* говорить про народ, який складається виключно із жінок;

– *другий* розповідає про народ, у якого першість належить жінкам, особливо у військовій справі, а чоловіки знаходяться у положенні підлеглих;

– *третій* акцентує увагу на тому, що у якогось народу жінки беруть участь у військових діях, не поступаючись при цьому чоловікам.

У першому варіанті більше міфічного, ніж реального, у другому – міф і реальність уживаються разом, у третьому – реальне, безсумнівно, переважає [17, 29–30]. Вперше термін «амазонки» зустрічається у давньогрецькому епосі, який розповідає про воївничих жінок-амазонок, які живуть у Скіфії, дочках бога війни – Ареса та його дружини, богині краси і любові Афродити. Епос називає амазонок по-різному: «рівні чоловікам», «чоловіконенависниці», «без-

Амазонка завжди була готова до бою

груді», «ті, які жали в поясах» [27, 30] (оскільки жали і косили озброєні у поясі).

Найбільш ранні грецькі автори: Геродот (484–425 до н.е.), Псевдо-Гіппократ (470–356 до н.е.), Ефор (405–330 до н.е.) та інші розміщували амазонок на землях поблизу Танаїсу (Дону) і Меотиди (Азовського моря) [17], де жили схожі зі скіфами за мовою і культурою племена. Існували різні версії стосовно місця проживання амазонок. Це Мала Азія, Північна Африка, Кавказ. Особливу ж увагу звернемо саме на згадки про амазонок, які проживали у Північному Причорномор'ї та Приазов'ї, оскільки греки там бували особисто і спостерігали особливості побуту місцевих народів. Тому відомості про амазонок носять скоріше реальний характер, ніж міфологічний, хоча савроматським жінкам приписувались звичаї, що були характерні для легендарних амазонок. Можливо, що греки могли спостерігати воївничість побуту і сам спосіб життя

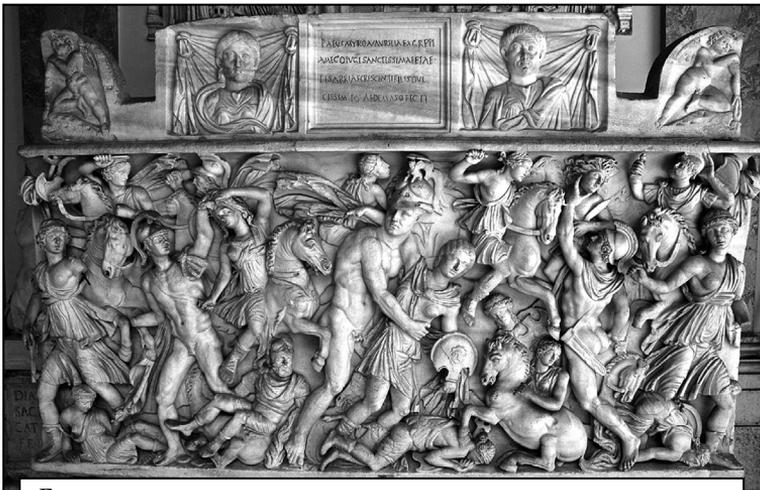
савроматських жінок, що нагадував амазонський. Це кидалося їм в очі на загальному фоні переважно патріархальної Європи.

Всі античні автори, починаючи з Геродота, відмічали як найголовнішу рису способу життя амазонок участь у військових діях (Псевдо-Гіпократ, Ефор, Палефат, Страбон, Діодор Сицилійський, Плутарх, Флавій Аріан). Вони були озброєні луком, сокирою і списом (Страбон), мали щити (Плутарх). Зі шкір диких звірів робили собі шоломи, плащі, пояси (Страбон) [27, 32]. Антична традиція донесла до нас імена цариць жінок-воїнів: Іпполіти, Антіопи, Фалестри, Пенфесилії. Під їх керівництвом амазонки здійснювали військові походи, підкорювали країни і народи. Про походи амазонок Північного Причорномор'я у Грецію й Аттику розповідає Ісократ (436–338 до н.е.).

За деякою інформацією, амазонки жили окремо від чоловіків, вступаючи з ними у відносини один раз на рік з метою дітонародження і продовження славного роду амазонок (Страбон, Плутарх). Діодор Сицилійський повідомляв, що вони жили разом. Однак, у той час, коли жінки здійснювали походи, чоловіки знаходилися у підпорядкованості та займалися домашнім

господарством і вихованням дітей. Страбон писав, що якщо амазонки жили окремо від чоловіків і мали спільних дітей, то, як правило, дівчаток вони залишали у себе, а хлопчиків віддавали батькам. Якщо ж вони жили разом, то матері-амазонки калічили своїх дітей чоловічого роду (Псевдо-Гіпократ, Стефан Візантійський, Діодор Сицилійський) або убивали їх після народження (Юний Юстин) [27, 33–34].

Найдавніша розповідь про амазонок у грецькій літературі, що дійшла до нас, належить Геродоту (V ст. до н. е.). Він писав, що у битві на річці Термодонті (у Малій Азії) елліни перемогли амазонок, захопили частину їхнього війська у полон і повезли жінок на трьох кораблях до себе на батьківщину. Однак у відкритому морі амазонки напали на греків, перебили їх і захопили кораблі. Не вміючи управляти ними й орієнтуватися у морі, жінки не змогли повернутися додому: вітер заніс кораблі до берегів Меотиди (Азовського моря). Амазонки зішли на берег, у степи. Там вони побачили табун коней і захопили його. На конях амазонки почали грабувати Скіфську землю. Але згодом молоді скіфи і амазонки почали жити разом... Так з'явилося на схід від Меотидського озера плем'я савроматів, породжене амазонками. Внаслідок такого походження «жінки савроматів з давніх давен їздили увесь час верхи на полювання, і разом із своїми чоловіками і без них, і на війну ходили, і одягалися так, як чоловіки... Що ж до шлюбів, то у них жодна дівчина не виходила заміж, поки не вбивала якогось ворога. Бувало так, що деякі з них помирали не одруженими, якщо їм не довелося виконати це за звичаєм» [7, 206].

Битва амазонок.

*У центрі – Ахіл у шоломі та Пенфесілея, яка помирає.
Стінка саркофага. III ст. Лондон*

Слідом за Геродотом, значну увагу приділяли амазонкам й інші античні автори. Ефор (IV ст. до н.е.) пропонує свій варіант зародження амазонства в євразійському степу, а саме: «Колись савромати відправились походом у Європу, але там загинули, і жінки їхні залишились самі» [25, 113]. Помпей Трог (I ст. до н.е.), римський історик, писав, що амазонки походять безпосередньо від скіфів. Описуючи їх похід на Афіни, зазначав, що жінок-воїнів у їхньому поході на Афіни супроводжувало союзне скіфське військо на чолі з царевичем Панасагором. В іншому місці він вказує, що: «Історія скіфів (скіфів) дуже багата і велична... Вони заснували Парфію і Бактрію, а їхні жінки – королівство амазонок» [29].

Достовірність відомостей античної традиції про амазонок знаходить пряме підтвердження в археологічному матеріалі. Саме у степах України фіксуються окремі курганні могильники, де поховані войовничі жінки, що мали коней і зброю, вміли влучно стріляти з луків і кидати дротики, їздити верхи [11, 115]. Вони займалися скотарством, мисливством, рибальством, хліборобством, ремісництвом та військовим добуванням. Цих жінок називали по-різному. Геродот назвав їх амазонки, від грецького «амазес» – тобто безгруда. Вони нібито позбавляли себе однієї з грудей (правої) – її припікали розжареним залізом ще у маленьких дівчаток – для зручнішого використання луку, або ж для того, щоб права рука була сильнішою [27, 33]. У музеях Греції, Ближнього Сходу, Єгипту, Європи збереглося сотні древніх малюнків, скульптур, барельєфів амазонок. Там вони зображаються з однією оголеною груддю. Однак ніде немає зображень безгрудих жінок-воїнів.

Чорноморські греки називали цих жінок «іорпати» (чоловіковбивці) [33] через те, що при народженні дівчинки її виховували, а при народженні хлопчика – його убивали. На думку В. К. Тредьковського – амазонки – грецьке спотворення слов'ян-

ського «омужені», тобто «мужні жінки», як, мовляв, вони самі себе та інші народи їх називали. Ще одне тлумачення етимології слова «амазонки» знаходимо у чеського автора, який виступає під криптонімом. У статті «O samazonskach» він виводить його від слов'янського «самажонки», «самажони», тобто «самі жінки». І звичайно, що багатьох європейських істориків вони дивують

своїм статусом, стилем життя, мудрістю і хоробрістю [29]. Через те, що жінки-воїни носили довгу дівочу косу як ознаку вільної, незалежної жінки, деякі їх називали – Косачки, Косачі.

На Україні перша звітка про жінок-амазонок зустрічається у «Повісті минулих років»: «Амазонки ж не мають чоловіків, але ... один раз в рік, близько до весняних днів, виходять зі своєї землі та поєднуються з навколишніми чоловіками, вважаючи той час нібито якимось торжеством і великим святом. Коли ж зачнуть від них у чреві, – знову розбіжаться з тих місць. Коли ж прийде час народжувати і якщо народиться хлопчик, то вбивають його, якщо ж дівчинка, то викормлюють її та належно виховують» [24, 15–16]. Тобто давньоруське літописне джерело повторює відомості античних авторів про це плем'я.

Точного часу існування та географічного розташування племені амазонок ніхто не міг назвати і в пізніші часи. На карті іспанського короля Карла V (1516–1556), яка належить до XVI ст., країна амазонок знахо-

Зображення амазонки на вазі

дилася на Русі і мала назву «АМАХОНУМ» [29], тобто Амазонія. Вона була розміщена в районі Азовського моря. Як вважає професор І. Денисюк, на основі дослідження фольклорного матеріалу та вивчення історичних друкованих джерел: статей, мемуарів дослідників давнини, йому вдалося зробити наукове відкриття, що Волинське Полісся було також місцем розташування місцевих амазонок. Археологічні дослідження підтверджують літописні та фольклорні свідчення. У селі Тур Ратнівського району на Волині біля Святого озера були віднайдені кургани жінок-воїнів [21].

Пам'ять про «військо дівочьке» дожила до наших днів в українському фольклорі. Виявляється, у стародавніх волинських колядках оспівуються дівчата та жінки-воїниці, вихваляється їх мужність, войовничість:

– Ой, моє дите а Настусенько,
Поїдь, поїдь а на войноньку!
– Моя матінко-голубонько,
Я на войноньку та й поїду:
Я вмю коня осідлати,
А на йому та й поїхати [29].

Присутність в українських жінок своєї військової культури підтверджує й такий давній весільний звичай, поширений у багатьох місцевостях України: у весільному поїзді молодого супроводжує світилка, яка несе меч [13], тобто саме жінка виступає у ролі символічного зброєносця молодого. Можливо, що у прадавніх українців каста жінок-воїнів мала право на життя і рівні права в суспільстві. Жінки так само промишляли, жили військовою справою. А виходячи з того, що вони утворилися при матриархальному суспільстві, можна допустити, що саме вони були засновниками військових вольниць. Як би там не було, але всі ці легенди, що мають відношення до походження найдавніших амазонок, говорять про те, що поява амазонства в античну епоху – наслідок війн чи далеких походів, що за-

бирали у народу, який їх вів, усіх дієздатних чоловіків [25, 114]. Жінки, що залишалися, змушені були протягом якогось часу ставати на захист своїх земель, майна та дітей.

Важливе місце у давній історії нашої держави займають сармати. Навіть період з III ст. до н. е. до IV ст. н. е. в історії України має назву «сарматська доба». Сармати – це загальна назва споріднених зі скіфами кочових іраномовних племен скотарів, що вживалася еллінськими й римськими істориками. Перший етап історичного розвитку сарматів пов'язаний із савроматами (*давньоіран.* «saoromant» – «той, хто носить меч»), сусідами скіфів на сході. Історики та сучасники відзначали важливу роль жінок у житті сарматів. Починаючи від Скилака абсолютна більшість античних джерел називають сарматів «підвладними жінкам». Геродот пише, що й скіфи називали сарматів так само. У сарматів усі чоловіки і значна частина жінок були воїнами [26]. Загалом їхні жінки своєю поведінкою нагадували міфічних амазонок і відрізнялися войовничим характером.

Основу війська ранніх сарматів склали легкоозброєні кінні лучники, одягнені у шкіряні лати і шоломи. Легка кавалерія озброювалася луками, списами та клинковою зброєю. Активне застосування стріл та легких списів сарматською кіннотою у I тис. до н. е. та ведення бою переважно дистанційно зробили більш слабосилих жінок майже настільки ж ефективними вояками, як і чоловіки, а в деяких випадках навіть більш ефективними – з урахуванням зростання маневреності коня через меншу вагу вершника. Лише згодом, закута у залізо важка кіннота сарматів стане непереможною на полі бою. У середовищі сарматів існували значні загони жінок-воїнів. У багатьох жіночих похованнях I тис. до н. е. на півдні Східної Європи під час археологічних розкопок виявлені різноманітні предмети озброєння, зокрема наконечники стріл.

Особливістю савроматів був високий статус жінок, їх активна участь у суспільному житті та військових діях. Давні письменники часто називають савроматів народом, який управляється жінками. Особливістю сарматського суспільного ладу було існування пережитків матріархату. Античні автори досить часто називають сарматів «гюнайкократуменами» – керовані жінками. У стародавніх джерелах є згадки

*Половецьке військо. Другі зліва і справа у строю – жінки-воїни.
Фото з forum.milua.org.ua*

про сарматських цариць – Томирис, Амагу та ін. Савроматські жінки могли очолювати племена і виконувати функції жерців. Вчені вважають, що савроматський рід був материнським. Б. Граков у праці про матріархат у сарматів простежив його пережитки у часі. Він писав, що на першому етапі жінки савроматів виконували функції матерів – предків роду, воїнів, жриць, на другому вони були головами великих сімей і воїнами, на третьому – матерями-хазяйкама і зрідка жрицями, і на четвертому за жінками залишалися тільки якісь жрецькі функції [10, 109–121]. Легенда Геродота про походження сарматів від шлюбів скіфських юнаків з амазонками повинна була пояснити, чому савроматські жінки їздять верхи, володіють зброєю, полюють та йдуть на війну, носять однаковий з чоловіками одяг.

Можливо, що з часом уява про савроматів, як про народ, де жінки воюють разом з чоловіками, перетворилася на легенду про панування жінок.

Таким чином, аналіз відомостей античної традиції про савроматських (сарматських) жінок переконує нас у тому, що вони (принаймні певна частина):

- були войовничі;
- брали активну участь у суспільному житті, займали почесне місце у сім'ї, роді, племені;

– іноді брали управління у свої руки і очолювали цілі племена.

Ось чому антична традиція говорить про савроматських (сарматських) жінок, як про нащадків легендарних амазонок. Важко припускати існування у розвиненому патріархальному і тим більше класовому суспільствах справжніх матріархальних спільнот, жінок-воїнів, які страчували чоловіків і використовували їх тільки як виробників та рабів. Очевидно, мандрівникам, що звикли за довгі тисячоліття до абсолютної чоловічої влади, здавалися дикими звичаї деяких племен, що дозволяли жінкам брати участь у суспільному житті. Між тим, війни у період воєнної демократії і далі, у класових суспільствах, нерідко закінчувались цілковитим зникненням дорослого чоловічого населення. Це неминуче приводило жінок до необхідності брати на себе суспільні і військові обов'язки.

У суспільстві немовби відроджувалися стародавні звичаї матріархату. Особливо довго зберігалися і часто відроджувалися пережитки матріархату в степових кочівників. Перш за все, це стосується половців (кумани, кипчаки), що прийшли в українські степи і у XI–XII ст. робили набіги на давньоруські землі. Місце жінок у половецькому суспільстві та в осілих народів значно відрізнялося. На відміну від руських, по-

ловецькі жінки брали участь у військових походах. Виразним матеріалом із виявлення рівноправного суспільного становища жінки з безсумнівними слідами давніх матриархальних звичаїв є половецькі кам'яні статуї [25, 118–119].

На думку С. А. Плетнєвої, до XII ст. можна віднести археологічне свідчення інституту жінок-воїнів, що діяв в українських степах. Це половецька кам'яна статуя богатириші, що зберігається у краєзнавчому музеї міста Миколаєва. Вона дуже велика – десь у 1,5–2 рази більша загальнопоширених половецьких кам'яних «баб». Богатирша зображена з шаблею, колчаном, кинжалом. Висота статуї 2,8 м. Груди у неї захищені зображенням спеціальних круглих бляшок, характерних для військового костюму чоловіків [22, 529–537].

Про жінок-половчанок, що були головою сім'ї, берегинями традицій роду, говорить передусім сам факт широкого розповсюдження у степу жіночих статуй, які ставили у святих місцях поряд з чоловічими. Характерно, що жіночі статуї з'явилися у предків половців у той період, коли частина цього народу вже почала поступово просуватися на захід – у східноєвропейський степ. Очевидно, першими пішли переважно чоловіки,

і кипчакські жінки відразу ж почали виконувати роль голів родин та інших більш значних співтовариств. Протягом всієї історії у східноєвропейському степу половці не прожили жодного спокійного року [23, 260–300]. Походи на Русь, Візантію, постійна оборона своїх кочовищ – все це потребувало максимальної напруги військових сил (в основному, чоловічих). Природно, що у цьому воєнізованому суспільстві з'являлися могутні дівчата-богатири. У вежах (помешканнях половців), де чоловіки постійно були відсутні, жінки ставали не лише продовжувачками роду, а й господарями. Цим жінкам ставили після смерті пам'ятники-статуї і поклонялися, як і статуям чоловіків-богатирів. Характерно при цьому, що жіночі фігури завжди зображалися з відкритою груддю, що було джерелом благополуччя роду, символом його єднання. Отже, і половці, певно, тільки під впливом зовнішньополітичних подій, що потребували активних військових дій, набули рис, які можна вважати слідами чи згадкою про матриархат.

В історії існують згадки і про слов'янських жінок-воїнів. Візантійський патріарх Никифор, змальовуючи битву ромейв з аварсько-слов'янським військом, яка відбулася у 626 році під Константинополем, зазначає, що: «серед тіл загиблих були жінки-склавинки». Слов'янки брали участь і в болгарському поході русів 811 року на Візантію [29]. Про це свідчить анонімний автор часів правління імператора Лева Вірменина. У нас існує такий стереотип, що жінка на землях України у давньоруський час була віддана сім'ї, дітям і чоловікові. Вона народжувала дітей, виховувала їх, молилася, співала пісень,

Скопас. Амазономахія. Фрагмент скульптури. Близько 350 р. до н. е. Британський музей. Лондон

доглядала за чоловіком і чекала його, коли він вибирався кудись з дому, оплакувала, коли він гинув на війні. Однак на давньоруських землях існували і жінки-воїни. Їх образ має давню традицію і його можна прослідкувати за декількома джерелами.

Жінки воювали у війську Святослава Завойовника, про що засвідчують грецькі автори. Історик другої половини X ст. Лев Диякон описав битву під Доростолом у 971 році під час війни київського князя Святослава проти Візантійської імперії. Не легко дісталася грекам перемога. Скіфи (русичі) билися відважно. Коли настала місячна ніч, грецькі воїни почали обходити поле битви, «знімаючи обладунки з вбитих варварів, ромей знаходили між ними мертвих жінок у чоловічому одязі, які воювали разом з чоловіками проти ромей» [19, 130]. Ймовірно, що жінки були одягнені, як чоловіки, і мали зброю. У той час руські воїни мали на озброєнні мечі, списи, луки зі стрілами, бойові ножі та сокири, а від ударів ворожої зброї їх захищали щити, шоломи та кольчуги. Щоб використовувати цю зброю і облаштунок, потрібно було мати силу, витривалість і спеціальні навички. Про жінок у війську Святослава у битві під Доростолом у 971 році згадував також візантійський хроніст Іоан Скилиця [14] (XI–початок XII ст.).

Арабський історик X століття Ібн-Якуб писав, що західніше «русів» розташоване місто жінок, які «їздять верхи і особисто йдуть на війну й мають сміливість та хоробрість». Якщо врахувати, що у X ст. власне Руссю вважалося лише середнє Подніпров'я, то місто амазонок розташовувалося десь на правобережжі чи заході України [29]. Давньоруські літописи описують життя переважно чоловіків. Однак, загальновідомим є той факт, що княгиня Ольга мала в Києві свою дружину й успішно здійснювала військові походи проти непокірних сусідів. «Повість минулих років» відмічає: «у рік 6454 (946) Ольга з сином своїм Святославом збрала багато хоробрих воїнів і пішла

на Деревську землю» [24]. Причиною цього було вбивство деревлянами її чоловіка, князя Ігоря.

У війні зі Святополком перша дружина Ярослава Мудрого княгиня Ірина (Інгігерда) ділить з чоловіком долю і недолю, йде з ним у походи, спершу на захоплений Святополком Новгород, а далі на Київ. У травні 1019 року «у прикрі хвилі сама бере участь у боях над р. Альтою й тим впливає на завзяття воїв» [20, с. 33]. Після битви Ярослав став великим київським князем.

Усна народна творчість містить згадки про жінок-воїнів. З покоління в покоління передаються билини, казки, легенди, думи, оповідання про людей, наділених надзвичайною фізичною силою, – богатирів Іллю Муромця, Кирила Кожум'яку, Добриню Микитича. Цікаво, що у руському епосі богатирями були не тільки чоловіки, а й жінки. Народною уявою, наприклад, створено такі прекрасні образи жінок-богатирок, як поляниця Настасія Микулична – дружина богатиря Добрині, Настасія-королівна – дружина богатиря Дуная [16, 53–58] та інші. Руські билини розповідають, що у київського князя Володимира бенкетують «поляниці, дівчата молодецькі» [4, 5]. Оповідач так пояснює це слово: «Поленічи – це були молодецькі воїни-жінки, богатирського роду, воїнству навчені» [5]. Художником Н. К. Реріхом на картині «Настасія Микулична» [15] була зроблена спроба зобразити поляницю.

Про жінок, що вміють воювати, розповідається і у казках: «дівчина, у якої з рук і з ніг вода тече: хто цієї води вип'є – на тридцять років молодшим стане, виїжджає з своїм військом в зелені луки тішитися – все військо з одних дівчат набране» [1]. Існують легенди, що з озером Світлоярм пов'язана якась Дівка-Турка, господиня звірів і очільниця жіночого війська [9]. Українська традиція містить інформацію про жінок-воїнів у численних піснях, колядках і баладах. Так, фольклористи записали інформацію про дівчину-воячку, яка: «Попереду

Зображення Геракла та амазонок на амфорі

війська поїхала, / Попереду війська конем грала, / А позаду війська мечем махала» [29]. Тобто, тема полениць у народному фольклорі чітко прослідковується, однак вимагає подальшого дослідження.

Як відбувалося виховання жінок-воїнів на давньоруських землях – невідомо. Можливо, що воно передбачало вміння стріляти

з лука, рубатися мечем, їздити верхи, метати списа. Вчили молодших досвідчені жінки-воїни. До речі, мало хто знає, що добре відомий нам з казок образ «баби Яги» походить від давньослав'янського «ягать» (що значить «їхати на коні попереду війська»). Як вважає М.Томак, «ягинями» називали літніх жінок-воїнів, які допомагали своїм молодим «колегам» оволодіти військовою справою [30].

Таким чином, тільки необхідність війни чи зовнішня небезпека були тими поштовхами, що змушували не лише чоловіче, але й жіноче населення племен, народів братися за зброю, навчатися військової справи. У цей час оживали ті матриархальні звичаї, які «дрімали» у патріархальних суспільствах, що складувалися на протязі тисячоліть. Жінки ставали справжніми воїнами, згадки про подвиги яких дійшли і до наших днів.

ДЖЕРЕЛА

1. Афанасьев А. Н. Народные русские сказки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://librussian.info/lib_page_108046.html.
2. Божко С. Чому зникають кургани? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/203517/>.
3. Бунятян Е. П. Методика социальных реконструкций в археологии (на материале скифских могильников IV–III в.в. до н.э.). – К.: Наукова думка, 1985. – 227 с.
4. Былины Севера / Записи, вступ, статья и ком. А. М. Астаховой. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1938. – Т. 1. – 655 с.
5. Былины Севера / Подготовка текста и комм. А. М. Астаховой. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1951. – Т. 2. – 675 с.
6. Виноградов В. Б. Центральный и Северо-Восточный Кавказ в скифское время (Вопросы политической истории, эволюции культур и этногенеза). – Грозный: Чечено-Ингушское книжное изд-во, 1972. – 389 с.
7. Геродот. Історії в дев'яти книгах. – К: Наукова думка, 1993. – 576 с.
8. Гишпократ. О воздухе, водах и местностях [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://liberega.gerodot.ru/a_hist/amazon_01.htm.
9. Град Китеж: Легенды / (Сост. В. Н. Морохин). – Горький, Волго-Вятское кн. изд-во, 1985. – 288 с.
10. Граков Б. Н. Пережитки матриархата у сарматов // Вестник древней истории. – 1947. – №3. – С. 109-121.
11. Грицок В. М. Військо скіфів (озброєння, організація, війни та воєнне мистецтво): Монографія. Чернівці: Місто, 2009. – 296 с.

12. Гуляев В. Скifські кургани на Донщині // Народна газета, 2007. – 8 серпня.
13. Егорова И. Гопак как боевое искусство. Тарас Каляндрук исследовал боевое наследие казацтва // День. – 2005. – № 134. – 28 июля.
14. Иоанн Скилица. О войне с русью императоров Никифора Фоки и Иоанна Цимисхия [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.hrono.ru/dokum/0900dok/skiloc.html>.
15. Картины Н. К. Рериха [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ethics.narod.ru/gallery/vozryst/nastasya.htm>.
16. Кловак Г. Т. Рідну землю, де живем, Україною зовем // Початкова школа. – 1992. – №1. – С. 53–58.
17. Косвен М. О. Амазонки: истории и легенды // Советская этнография. – 1947. – №2. – С. 33–59.
18. Латышев В. В. Известия древних писателей, греческих и латинских о Скифии и Кавказе // Вестник древней истории. – 1947. – 873 с.
19. Лев Диакон. История / Пер. М. М. Копыленко. – М.: Наука, 1988. – 239 с.
20. Луговий О. Визначне жіноцтво України. Історичні життєписи. – К.: Ярославів вал, 2007. – 267 с.
21. Марчук Л. Волинські амазонки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.hunger-in-ukraine.uamir.ru/articles/category/27/1.html?PHPSESSID=b687b93d123f66059606ec617d748845>.
22. Плетнева С. А. «Амазонки» как социально-политическое явление // Культура славян и Русь. М., 1998. – С. 529–537.
23. Плетнева С. А. Половецкая земля // Древнерусские княжества X–XIII вв. – М., 1975. – С. 260–300.
24. Повесть временных лет. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – Ч.1. – 404 с.
25. Разумцева Г. І. «Амазонки» на території стародавньої України // Нариси з військової історії Давньої України. – К.: НДЦ ГП ЗСУ, 2005. – С. 113–124.
26. Сармати [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.aratta-ukraine.com/sacred_ua.php?id=52.
27. Скрипник Т. А. Амазонки в античної традиції // Известия Ростовского областного музея краеведения. – Ростов-на-Дону, 1988. – Вып. 5. – С. 29–39.
28. Спадок тисячоліть: скіфи, сармати, руси, українці [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.aratta-ukraine.com/sacred_ua.php?id=58.
29. Тарновська К. В. Жінки-воїни. Міф чи реальність [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.btb-net.com/main/151/zhnki-voni-mf-chi-realnst>.
30. Тوماк М. Українки-милитари: Традиції «боевых» жінок // День. – 2009. – №127. – 24 июля.
31. Фиалко Е. Е. Амазонки – степные воительницы // Древний мир. – 2003. – С. 22–27.
32. Фиалко Е. Е. Памятники скифской эпохи Приднепровской террасовой Лесостепи. – К.: ИА НАНУ, 1994. – 53 с.
33. Штилвелд В. Амазонки – українки? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://h.ua/story/44671>

ВІЙСЬКОВА ІСТОРІОГРАФІЯ

ДОСЛІДЖЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ ІСТОРІЇ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ О. К. БАІОВА

Віталій МОРОЗОВ,

кандидат історичних наук, докторант кафедри історії для гуманітарних факультетів історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Морозов Віталій. Дослідження військової історії у науковій спадщині О. К. Баіова.

У статті розглядається внесок Баіова О. К. (1871–1935 рр.) у дослідження становлення та розвитку військової майстерності минулих століть. Охарактеризовано основні праці та громадська діяльність, а в хронологічному порядку подані проходження основних щабелів його службової кар'єри.

Ключові слова: військова історія, академія Генерального штабу, військова майстерність, офіцерський корпус, історичні розвідки.

Морозов Виталий. Исследование военной истории в научном наследии О. К. Баюова.

В статье рассматривается вклад Баюова О. К. (1871–1935 гг.) в исследования становления и развития военного мастерства прошлых веков. Охарактеризовано основные труды и общественная деятельность, а в хронологическом порядке даны прохождения главных ступеней его служебной карьеры.

Ключевые слова: военная история, академия Генерального штаба, военное мастерство, офицерский корпус, исторические исследования.

Morozov Vitalij. Research of military history is in the scientific inheritance of O. K. Baiova.

In the article payment of K. Baiova (1871-1935) is examined at research of becoming and development of military trade of past centuries. It is described basic labours and public activity, and in the chronologic order the given passing of basic schabeliv him official career.

Keywords: military history, academy of the General staff, military trade, officer corps, historical secret services.

Древня сіверська земля славиться своїми відомими уроженцями, які зробили досить помітний вклад у розбудову та розвиток суспільно-політичних та культурно-освітніх інститутів, процесів та подій. До когорти відомих представників сіверського краю належить і генерал-лейтенант Баїов О. К. (1871–1935), видатний дослідник історії військової майстерності.

На сьогодні відсутні ґрунтовні праці, на сторінках яких висвітлюється та характеризується творчий доробок відомого представника дворянства Лівобережної України Баїова О. К. Окремі свідчення про його діяльність розміщені на сторінках довідково-енциклопедичної літератури, а також частково висвітлені в працях І. Ф. Павловського, А. Кочеткова, Б. А. Штейфона, А. Г. Кавтарадзе, М. Г. Бескровного та інш.

Подана коротка історична розвідка, присвячена дослідженню та характеристиці творчого доробку дослідника військового мистецтва Баїова О. К. у руслі вивчення культурно-освітньої спадщини представників дворянства Лівобережних губерній пореформеного періоду.

Автор статті поставив перед собою наступні цілі та завдання:

- окреслити основні контури творчого доробку Баїова О. К. у руслі його розвідок з історії становлення та розвитку військового мистецтва;

- висвітлити у хронологічному порядку провідні праці відомого дослідника військової старовини;

- подати у стислому вигляді етапи проходження щаблів його службової кар'єри.

Олексій Костянтинович Баїов народився 8 (за новим стилем – 20) лютого 1871 р. у сім'ї професійного військового – підполковника (майбутнього генерал-майора) Баїова Костянтина Олексійовича (1839–1903 рр.), вихованця Полтавського кадетського корпусу (1856 р.) та випускника курсу Миколаївської академії генерального штабу (1862 р.) [1, приложение, С. 23]. Початкову освіту отримав, згідно тогочасної

традиції, в домашніх умовах. Потім почергово опановував курси відповідних наук у Володимиро-Київському кадетському корпусі та у 2-му Константинівському військовому училищі (м. Санкт-Петербург).

Перші роки військової кар'єри О. К. Баїова пройшли у Віленському військовому окрузі [2] під командуванням генерала від інфантерії Ганецького М. С. [3]. Під час проходження військової служби Олексій Костянтинович займався дослідницькою діяльністю, результатом якої стало видання у 1893 р. своєї першої друкованої праці – «Лейб-гвардии Егерский полк. Историческая памятка для нижних чинов» [4].

Слід також зазначити, що на рубежі XIX–XX ст. у тогочасній військовій історіографії здобула своє становлення та розвиток російська науково-дослідницька школа, яка відзначалася посиленою увагою до проблем вітчизняного військового мистецтва та визнанням за ним самобутнього шляху його розвитку. На підтвердження такого розвитку подій у Миколаївській академії генерального штабу в 1890 р. був введений курс російської військової історії, а в 1898 р. – створена відповідна окрема кафедра [5, 94].

Після закінчення навчання у Миколаївській Академії генерального штабу [6] (1893–1896 н/р.) [7] Олексій Костянтинович закріплював на практиці набуті знання, послідовно займаючи ряд посад згідно штатного розкладу по Генеральному штабу. У цей же час з під пера виходять в світ його праці «Памятка по тактике для унтер-офицеров пехоты» и «Памятка по топографии для унтер-офицеров пехоты» [8].

У 1904 р. він отримав посаду керівника справами академії генерального штабу, яку на той час очолював генерал М. П. Михневич [9], отримавши при цьому й доступ до унікальних документів, інформацію з яких Олексій Костянтинович використав під час написання своїх майбутніх розвідок з історії військового мистецтва.

Вдало використовуючи свої аналітичні здібності та гострий від природи розум,

Олексій Костянтинівич Баїов створив власний напрямок у російській військовій думці початку ХХ століття, який був кваліфікований його сучасниками як класичний. З під його пера вийшло декілька десятків томів унікальних досліджень.

Так, у 1903 р. він надрукував «Военно-географический и статистический очерк Северной Кореи», а в 1904 р. – «Приказы Миниха за 1736–1738 годы», які склали основу 14-го випуску «Сборника военно-исторических материалов», видавцем якого був генеральний штаб російської армії [10].

Визначальним у долі Олексія Костянтинівича Баїова як дослідника військової історії був 1906 р. Саме цього року з-під його пера вийшла ґрунтовна праця – «Русская армия в царствование Императрицы Анны Иоанновны. Война России с Турцией в 1736–1739 гг. Первые три года», яка отримала схвалення на черговій науковій академічній конференції та була нагороджена премією ім. Г. А. Леєра [11].

Досвід з написання дослідницьких робіт з військової історії у значній мірі допоміг Олексію Костянтинівичу бути активним і діяльним членом військово-історичної комісії з написання історії російсько-японської війни, яка працювала у 1906–1910 рр. Результатом роботи комісії була підготовка та друк фундаментального дослідження «Русско-японская война 1904–1905 гг.», виданого в 9 томах (16 книг) [12].

У 1909 р. під керівництвом О. К. Баїова були видані два томи архівних документів, які належали до Полтавського періоду Північної війни, за активним сприянням Імператорського Російського військово-історичного товариства [13].

На початку ХХ ст. відсутність ґрунтовних праць з вітчизняної військової історії наштовхнула дослідників цього напряму на думку про початок ґрунтовних та широкомасштабних вивчень першоджерел – документів, які зберігалися в державних, військових та приватних архівах, доступ до яких у певній мірі був затрудненим. Також

слід відмітити і факт, що на той час не існувало спеціального військово-історичного журналу, а основний орган військової думки – «Военный сборник» – з технічним причин на своїх сторінках не міг приділити достатньої уваги проблемам військової історії. І тільки у 1911 р. світ побачив перший номер «Военно-исторического сборника» [14, 94].

Номери «Военного сборника» щоміся друкувалися в Санкт-Петербурзі у 1858–1917 рр., а з 1862 р. він став друкованим органом військового міністерства. З журналом тісно співпрацювали М. І. Драгомиров, М. І. Богланович, А. Н. Куропаткін, Г. Л. Леєр та інші.

У 1909 р. Олексій Костянтинівич також розпочав роботу над своїм фундаментальним дослідженням та головним науковим досягненням життя – «Курсом истории русского военного искусства» [15, 92–93]. Ця праця присвячена творчості національного військового генія російських полководців та аналізу використання всіх наявних можливостей армії та держави у досягненні яскравих перемог на полях військових баталій.

«Курс истории русского военного искусства» вперше побачив світ у 1909–1913 рр., випущений у семи окремих випусках [16], які включали в себе російське військово мистецтво від початку існування Київської Русі до періоду правління імператора Олександра І. Червоною ниткою через згадану працю проходить думка про важливість повчання всієї російської військової історії.

Займаючись дослідницькою діяльністю та готуючи до друку фундаментальні праці, Олексій Костянтинівич досить часто розміщував результати своїх пошуків на сторінках тогочасних наукових періодичних видань. Зокрема, він був постійним автором статей на різнопланову військову тематику у таких журналах, як «Военный сборник» та «Русский инвалид» [17].

Дослідник військової історії не залишав поза своєю увагою й науково-громадську

роботу. Так, Олексій Баіов був одним із засновників «Императорского Русского военно-исторического общества». Його створенню передувала діяльність «Общества ревнителей военных знаний», яке було створене у 1898 р. і у рамках якого військові історики активно виступали з лекціями та проводили систематизацію відповідних документів [18, 88].

У 1907 р. ініціативна група військових істориків на чолі з професором А. З. Мишляєвським (1856–1920 рр., з 1908 р. – начальник Генерального штабу) звернулася до відомих військових та цивільних істориків із запрошенням взяти участь у якості членів-засновників у створенні «Русского военно-исторического общества» [19, 257–258].

7 квітня 1907 р. відбулися збори засновників товариства під головуванням генерал-лейтенанта Д. А. Скалона, головного редактора видання «Столетие военного министерства» [20, 5–6]. 27 серпня 1907 р. імператор Микола II своїм указом затвердив статут товариства. У перший рік його діяльності нараховувалось 384 дійсних членів та 903 членів-співробітників. А за станом на 1 січня 1913 р. у складі товариства працювало 2 886 осіб [21, 2].

Роботою товариства керувала рада, яка складалася з 12 осіб, що обиралися шляхом таємного голосування. Головою товариства було обрано вищезгаданого Д. А. Скалона, а його заступником – генерала від інфантерії Мишляєвського О. З. Останній суміщав цю виборну посаду з роботою начальника Генерального штабу, що надавало змогу укріплювати відповідні офіційні зв'язки товариства. Грошове забезпечення діяльності товариства складалось зі щорічних членських внесків (5 крб. для дійсних членів та 3 крб. для його співробітників), приватних пожертвувань, доходів від видавничої діяльності та державної допомоги.

Періодичним виданням «Русского военно-исторического общества» був щомісячник «Журнал императорского Русского военно-

исторического общества». Також друкувалися і «Труды Императорского русского военно-исторического общества» (1909–1912 рр.) та «Записки разряда военной археологии и археографии» (1911–1914 рр.).

О. К. Баіов також брав активну участь в облаштуванні Суворовського музею [22]. У кінці XIX ст. в кругах російської громадськості, особливо серед військових, все більше поширювалася ідея гідно увіковічити пам'ять Олександра Васильовича Суворова та виник задум створення повноцінного музею великого російського полководця.

Створена у березні 1898 р. особлива суворовська комісія на першому ж засіданні вирішила клопотати перед царем про виділення засобів на організацію музею. Державна казна виділила на ці цілі 300.000 рублів для спорудження будівлі, проект якої виніс на розсуд громадськості академік архітектури О. І. Гогін.

Але державних коштів на організацію вищезгаданого задуму бракувало. Суворовська комісія через військового міністра А. М. Куропаткіна звернулася до імператора з пропозицією влаштувати за добровільною підпискою збір коштів у громадян. І з тієї миті створення музею стало у країні справою воістину всенародною. У накопиченні «суворовського капіталу» своїми особистими коштами взяли участь буквально всі верстви тогочасного російського суспільства.

Найістотніший внесок зробила армія. Перший колективний грошовий переказ був зроблений 27 березня 1898 року солдатами і офіцерами 4-го Фінляндського полку. Офіцери 81-го піхотного Апшеронського полку вирішили впродовж трьох років відраховувати чверть відсотка отримуваної платні. З військових частин робилися також відрахування з грошових сум, що виділяються на полкові свята. А в 1900 році в армії був проведений «суворовський день» вільних робіт, зароблені гроші від якого (75 тис. 872 крб. 78 копійок) перерахували

у військову складчину на музей. Всього до моменту відкриття музею сума добровільних внесків склала 298 тис. рублів, а лейб-гвардії Преображенський полк пожертвував частиною свого плацу, віддавши її під зведення будівлі музею, яка в усій своїй красі з'явилася у листопаді 1904 року.

У 1910 р. Баіов О. К. виступив як засновник академічного журналу «Известия Императорской военной академии», редактором якого був до його закриття у 1914 р. [23]. З початком військових баталій 1914 р., імператорська Миколаївська Академія генерального штабу внаслідок гострої нестачі офіцерських кадрів була змушена припинити свою діяльність, а її викладачі відбули на бойові позиції російської армії. Серед них був і професор Олексій Баіов, який на той час вже був генерал-майором [24, 210]. Він отримав призначення – посаду відповідального офіцера для виконання особливих доручень при командуєчому 7 армією генералі Брусиліву. Перебування на бойових позиціях російської армії дало змогу Олексію Костянтиновичу на практиці перевірити свої теоретичні роздуми стосовно військової майстерності та відповідного досвіду.

Під час бойових дій Першої світової війни, Олексій Баіов займав посади начальника штабу 6-го Сибірського армійського корпусу, а у травні 1917 р. був призначений начальником штабу 3-ї армії. Згодом йому випала нагода прямого командування бойовими частинами (42-ї піхотної дивізії, 50 армійського корпусу, 2-ю ударною армією). За виявлену хоробрість був нагороджений Георгієвською зброєю та орденом св. Георгія 4 ст. А в 1915 р. отримав чергове військове звання (генерал-лейтенанта).

Буреломні події перших десятиліть ХХ ст. внесли свої корективи й у службу кар'єру Олексія Баіова. Так, після Лютневої революції він відмовився присягатися на вірність Тимчасовому уряду, залишаючись вірним своїй військовій присязі. А з розвалом фронту генерал-лейтенант Олексій

Баіов повернувся до Петрограду й з 16 грудня 1917 р. зайняв посаду професора Миколаївської Академії генерального штабу. Одночасно продовжувалася й наукова діяльність Олексія Костянтиновича. Саме він очолив Комісію з приведення в порядок історичного архіву та працював над поповненням колекцій Артилерійського та Інженерного музеїв столиці [25].

Генерал-лейтенант Олексій Баіов послідовно відхилив всі запрошення більшовиків перейти до них на службу та влаштуватися працювати в одну із комісій з охорони пам'яток історії м. Павловська. З наближенням армії генерала Юденича, дослідник військової історії залишився у місті, а при відступі частин Північно-Західної армії потрапив до Естонії, займаючи посаду начальника ревізійної комісії армії Юденича [26, 10].

Живучи в еміграції, генерал-лейтенант Олексій Баіов викладав курс наук у Ревельському військовому училищі та на Курсах естонського генерального штабу, надрукував чимало творів військового та культурно-мистецького плану [27, 259–270]. У 1923 р. він брав участь у створенні Російського клубу в Таліні, а з 1924 р. був обраний головою Ради його старшин.

З січня 1925 р. і до своєї смерті (9 травня 1935 р.) Олексій Баіов очолював естонську організацію «Русского Обще-воинского Союза» (РОВС) [28]. Також під його керівництвом у 1926 р. була заснована громадська організація – «День русского инвалида».

У 1931 р. відставний генерал-лейтенант Олексій Костянтинович Баіов виступив як активний ініціатор створення «Союза русских – военных инвалидов в Эстонии» й «Общества помощи бывших русских военнослужащих в Эстонии». Також він приймав активну діяльність у роботі Російської академічної групи в Естонії, був одним із членів-засновників «Дома русского ребёнка», членом ревізійної комісії «Общества помощи больным эмигрантам», головою організації ревнителів церковного благоустрою при церкві Пюхтицького подвір'я в Таліні.

Висновки. Шляхетність душі генерал-лейтенанта А. К. Баіова постійно приваблювала до нього людей, а від інших емігрантів його відрізняла справжня гаряча любов до Росії, у відродження якої він твердо вірив. Його жертвне служіння своїй батьківщині

до останньої хвилини життя, його глибока релігійність завжди вражали й дивували його оточення. У той же час, Олексій Костянтинович ніколи не приховував ні своїх переконань, ні своїх суспільно-політичних поглядів.

ДЖЕРЕЛА

1. Павловский И. Ф. Исторический очерк Петровского Полтавского Кадетского Корпуса (1840–1890). – Полтава, типография губернского правления, 1890. – 296 с.
2. Виленский военный округ образован 6.07.1862 г. В состав округа входили Виленская, Ковенская, Гродненская (с 1893 г. – крепость Брест, с 1907 г. – все уезды губернии, кроме Гродненского и Слонимского), Лифляндская, Курляндская (1862–64 гг. и после 1870 г.), Сувалкская (с 1875 г.), Щукинский уезд Ломжинской губернии. В июле 1914 г. на базе округа сформирована 1-я армия // Русская имперская армия: <http://www.regiment.ru/urp/A/3/2/1.htm>
3. Ганецкий (Гонецкий) Николай Степанович (1815 – 1904), генерал от инфантерии (1878), член Государственного совета (1895), участник Крымской войны. В 1886–1895 гг. – командующий Виленским Военным округом // Военная энциклопедия / Под ред. В. Ф. Новицкого и др. – СПб.: т-во И. В. Сытина, 1911–1915. – Т. 7.
4. Лейб-гвардии Егерского полка исторический очерк для нижних чинов /Сост. Лейб-гвардии Егер. полка подпоручик А. Баіов. – Спб.: Типо-лит. Ю. Я. Римана, 1893. – 95 с.
5. Кочетков А. Русское военно-историческое общество (1907 – 1914) // Военно-исторический журнал. – 1965. – №9. – сентябрь. – С. 94–99.
6. Николаевская Академия генерального штаба являлась главным центром подготовки общевойсковых командиров и специалистов штабной службы. Основана 26 ноября 1832 года.
7. Императорская Николаевская военная академия. Выпускники (в алфавитном порядке) // Русская императорская армия: <http://www.regiment.ru/reg/VI/A/1/3-6.htm#>
8. Баіов А. К. Памятка по тактике для унтер-офицеров пехоты. – Спб.: В. Березовский, 1900. – 72 с; Баіов А. К. Памятка по топографии для унтер-офицеров пехоты. – Спб.: В. Березовский, 1900. – 44 с.
9. Михневич Н. П. (1849–1927), генерал-лейтенант (1904), военный писатель. Участвовал в деятельности Русского военно-исторического общества. Начальник Николаевской Академии генерального штаба в 1904–1907 гг. //Залесский К. А. Кто был кто в Первой мировой войне. – М.: АСТ, 2003. – 896 с.
10. Военно-географический и статистический очерк Северной Кореи /Сост. Ген. штаба подполк. А. Баіов. – Спб.: Стат. отд. Ген.-квартирмейстер. Гл. штаба, 1903. – 104 с., 3 л. карт.; Сборник военно-исторических материалов. – Вып.14. – СПб., 1904. – 337 с.
11. Леер Г. А. (1829 – 1904), профессор Николаевской Академии Генерального Штаба, генерал от инфантерии. В 1889 г. – начальник Военной Академии, где и оставался почти 10 лет, когда был назначен членом Военного Совета. В 1893 году был собран капитал до 20 тыс. рублей для учреждения премии его имени за лучшие сочинения по военному искусству.
12. Всестороннее изучение русско-японской войны началось только после ее окончания специальным органом – Военно-исторической комиссией по описанию русско-японской войны 1904–1905 гг.
13. Документы Северной войны. Полтавский период. – Вып. I. – СПб., 1909.

14. Кочетков А. Русское военно-историческое общество (1907–1914) // Военно-исторический журнал. – 1965. – № 9. – сентябрь. – С. 94–99.
15. Штейфон Б. А. Национальная военная доктрина. Профессор генерал А. К. Баиов и его творчество. – Таллин, 1937. – 228 с.
16. Баиов А. К. Курс истории русского военного искусства: в 7 вып. – СПб., 1909–1913. – Вып. 1: От начала Руси до Петра Великого. – 159 с.; Вып. 2: Эпоха Петра Великого. – 190 с.; Вып. 3: Эпоха Миниха. – 91 с.; Вып. 4: Эпоха императрицы Елизаветы. – 107 с.; Вып. 5: Эпоха императрицы Екатерины II. – 231 с.; Вып. 6: Эпоха императора Павла I. – 176 с.; Вып. 7: Эпоха императора Александра I. – 481 с.
17. «Военный сборник» – ежемесячный военный журнал на русском языке, официальный орган Военного министерства Российской империи. Выходил в 1858–1917 гг. В 1911–1916 годах журнал имел неофициальное приложение, выходившее под названием «Военно-исторический сборник». «Русский инвалид» – военная газета, издававшаяся в 1813–1917 гг. С 1862 – официальная газета Военного министерства. Выходила в 1813 еженедельно, в 1814–1815 – 2 раза в неделю, с 1816 – ежедневно (в 1869 – 3 раза в неделю).
18. Военная энциклопедия. – СПб., издательство И. Д. Сытина. – 1914. – Т. XVII.
19. Военный сборник – 1907. – № 9.
20. Устав Императорского русского военно-исторического общества. – СПб., 1908.
21. Первые пять лет деятельности Императорского русского военно-исторического общества (1907–1912) СПб., 1913.
22. Суворовский музей (ныне – Государственный мемориальный музей А. В. Суворова) посвящён памяти генералиссимуса А. В. Суворова (1729–1800). Основан в Санкт-Петербурге в 1900 году, к столетней годовщине со дня смерти полководца. Торжественно открыт 13 (26) ноября 1904 года к 175-й годовщине со дня рождения Суворова, при участии императора Николая II. Суворов стал первым человеком в России, в честь которого был специально возведен мемориальный музей. По сторонам от герба Суворова, на фасаде размещены две мозаики на тему «Отъезд Суворова в поход 1799 года» и «Суворов, пересекающий Альпы».
23. «Известия Императорской Николаевской военной академии» – научно-библиографический журнал Императорской Николаевской военной академии. Выходил с 1910 года. Отдельными книгами при журнале выходили «Летопись военной печати», систематический предметный указатель военных книг и статей на русском и иностранных языках. Издавался на средства академии // Военная энциклопедия / Под ред. В. Ф. Новицкого и др. – СПб.: т-во И. В. Сытина, 1911–1915. – Т. 10
24. Штейфон Б. А. Национальная военная доктрина...
25. Артиллерийский музей Санкт-Петербурга основан в 1756 году. С 1868 года он располагается в здании бывшего Арсенала.
26. Кавтарадзе А. Г. Военные специалисты на службе Республики Советов. 1917–1920 гг. – М.: Наука, 1988.
27. Бескровный М. Г. Очерки военной историографии России. – М., 1962.
28. Русский Обще-Воинский Союз (РОВС) создан в 1924 году в Белой эмиграции под руководством генерала П. Н. Врангеля. Союз первоначально объединял военные организации и союзы Белой эмиграции во всех странах. РОВС был самой массовой организацией русской эмиграции, в момент создания насчитывал до 100 тысяч членов. Основным печатным периодическим изданием РОВСа являлся журнал «Часовой».

СХІДНІ ДЖЕРЕЛА ПРО ПЕЧЕНІГІВ ТА ЇХ ВІЙСЬКОВУ СПРАВУ

Анастасія БОРОЗДИНА,
аспірант Київського славістичного університету

Бороздіна А. Східні джерела про печенігів та їх військову справу.

У статті дається коротка характеристика найбільш глибоко вивчених творів східних авторів – для IX ст. це – ал-Йа'кубі, ал-Мутаваі, ібн Хордадбех, кінця IX – початку X ст. – Ал-Джайхані, ал-Балх, ібн Табарі, ібн-ль Факіх, для X ст. – Ал-Масуді, ал-Истахрі, ал-Мукадасі, ал-Макдісі, ал-Басрі, ібн-Фадлан, ібн Руста (ібн Даста), ібн Хаукаль, ібн Исхак, Абу-Дулаф, XI ст. – Ал-Бекрі, ал-Біруні, ал-побач, ал-Куфі, у XII ст. – Ал-Ідрісі, ал-Гарнаті, ал-Марвазі, ал-Джаваліні, ібн Місхавейх, у XII–XIII ст. – Ібн-ал-Асир, ібн Бахр та ін, невідомого автора «Худуд ал-Алам», ал-Гардізі, ал-Бундарі, ал-Джахіз, Рашид ад-Дін, Джувейні, Фірдоусі, Наршахі та ін, крім того, праці Абуль-Газі, хівинського хана, Абу-л-Фіда, ал-Балазури, ібн Батути, ібн Бекрана та ін. – у світлі наведених ними відомостей про печенігів; також окреслено список творів, до яких рекомендовано вдатися при вивченні історії кочівників Північного Причорномор'я, зокрема, печенігів.

Ключові слова: печеніги, кочівники Північного Причорномор'я, східні автори, східні першоджерела.

Бороздіна А. Восточные источники о печенегах и их военное дело.

Восточные источники о печенегах и их военном деле. В статье дается краткая характеристика наиболее глубоко изученных произведений восточных авторов – для IX в. это – ал-Йа'куби, ал-Мутаваи, ибн Хордадбех, конца IX – начала X вв. – ал-Джайхани, ал-Балхи, ибн Табарі, ибн-ль Факих, для X в. – ал-Масуди, ал-Истахри, ал-Мукадаси, ал-Макдиси, ал-Басри, ибн-Фадлан, ибн Руста (ибн Даста), ибн Хаукаль, ибн Исхак, Абу-Дулаф, XI в. – ал-Бекри, ал-Бируни, ал-Узри, ал-Куфи, в XII в. – ал-Идриси, ал-Гарнати, ал-Марвази, ал-Джавалини, ибн Мисхавейх, в XII–XIII вв. – ибн-ал-Асир, ибн Бахр и др., неизвестного автора «Худуд ал-Алам», ал-Гардизи, ал-Бундарі, ал-Джахиз, Рашид ад-Дин, Джувейни, Фирдоуси, Наршахи и др., кроме того, труды Абуль-Гази, хивинского хана, Абу-л-Фіда, ал-Балазури, ибн Батути, ибн Бекрана и др. – в свете приводимых ими сведений о печенегах, а так же очерчен список произведений, к которым рекомендуется прибегнуть при изучении истории кочевников Северного Причерноморья, в частности, печенегов.

Ключевые слова: печенеги, кочевники Северного Причерноморья, восточные авторы, восточные первоисточники.

Borozdina A. *Eastern sources of Pechenegs and military science.*

Eastern sources of Pechenegs and their military science. The article gives a brief description of the most deeply studied the works of Oriental writers – for the IX century. a – al-Ya'qub, al-Mutawa'ah, Ibn Hordadbeh, the end of IX – beginning of X century – Al-Dzhayhani, al-Balkhi, Ibn Tabari, Ibn-ul Faqih, to the tenth century – Al-Masoudi, al-Istakhri, al-Mukadasi, al-Makdisi, al-Basri, Ibn Fadlan, Ibn Rustam (Ibn Dast), Ibn Haukal, Ibn Ishaq, Abu Dulaf, XI century – Al-Bakr, al-Biruni, al-Behold, al-Kufi, in XII st. – Al-Idrisi, Al-Garnati, al-Marvazi, al-Javalina, Ibn Mishaveyh in XII–XIII centuries – Ibn al-Asir, ibn Bahr and others, unknown author “Hudud al-Alam”, al-Gardizi, al-Bundari, al-Dzhahiz, Rashid al-Din, Dzhuweyni, Ferdowsi, Narshakhi and others, in addition works Abul-Ghazi khan, Abu al-Fida, al-Balazuri, Ibn Battuta, Ibn Bekrana and others – in the light given them information about the Pechenegs, as well as outlined a list of products to which it is recommended to resort to study the history of the nomads Northern Black Sea coast, in particular Pechenegs.

Keywords: *nomads of North black sea Region, east authors, east original sources.*

Східна історіографія печенігів досить обширна. Свій початок вона бере у ранньому середньовіччі. Досліджуючи відомості східних авторів, можна простежити зародження і розвиток військової організації печенігів, їх поступовий рух на захід, а також стосунки як з кочівниками, так і з осілими сусідніми країнами і народами. Багато відомостей можна знайти у східних джерелах про військовий костюм, комплекс озброєння, стратегію і тактику бойових дій печенігів.

Твори арабських географів і мандрівників містять унікальні відомості про печенігів, хоча до сих пір не існує повних перекладів українською мовою відповідних частин цих пам'яток, а роботи, спеціально присвячені дослідженню цієї інформації, можна перерахувати на пальцях [1–6].

У другій половині IX ст. араб Таміно ібн Бахр ал-Мутаваі здійснив поїздку до Токуз-огузів через землі кимаків і половців. Його опис шляху, відомості про тюрків у подальшому були використані й іншими авторами [7].

У 80-ті роки IX ст. начальником пошти Багдадського халіфату служив Абу-л-Касим Убайдулла ібн Абдаллах ібн Хордадбех (830–913), і за родом своїх службових обов'язків мав широкі можливості для збору матеріалу про різні країни та народи, у тому числі про тюрк. У 885 р. він написав книгу «Кітаб ал-масалік ва ал-мамалік» («Книга шляхів і країн», «Книга про переконаннях і країни»). У ній він виклав гео-

графію різних країн, а також дороги, що проходять через ці країни, описав маршрути караванних шляхів, вказав відстані між місцевостями, загальні відомості про тюрків, у т.ч. про печенігів, огузів, кипчаків, кимаків та ін [8–12].

Арабські мандрівники потрапляли у Східну Європу не тільки зі сходу, але й із заходу – з мусульманської Іспанії. Одним з таких мандрівників був Ібрахім ібн Йа'куб. Цікава його згадка про хазар, русів і печенігів як слов'янських народів не в традиційному для арабської історіографії значенні – жителі Східної Європи, але як народи, що говорили по-слов'янськи. Саме ібн Йа'кубі першим згадує про державу кимаків, його військову організацію [13–15]. «Анонімна записка про народи Східної Європи» другої половини IX ст. (не пізніше 80-х рр. IX ст.) [16, с. 11–13] не збереглася, однак її фрагмент, дуже корочений, зберігся у географа початку X ст. Ібн Русте та містить відомості про печенігів та інші народи Східної Європи. Печеніги були сусідами хазар і узів. Їх край лежав на відстані 17 днів шляху від Гурганджа (м. Куня-Ургенч у Туркменістані). Їх сусідами на Сході були кипчаки, на південно-заході – хазари і на заході – слов'яни. Сама область печенігів займала простір у 30 днів шляху. Печеніги були також східними сусідами мадярів, відомості про місце проживання печенігів вказують на територію на схід від р. Урал, яку займали ці племена до початку їх міграції на захід під натиском огузів у кінці IX ст. [17].

Найстаріший цикл звісток про Східну Європу зі збережених в арабо-перській географії представлений у працях географів так званої «школи ал-Джайхані». «Кітаб ал-масалік» («Ал-Масалік вал-Мамалік», «Книга шляхів і країн»), за традицією приписується Абу 'Абдаллаху Мухаммаду ібн Ахмаду ал-Джайхані. Уривок з твору ал-Джайхані зберігся в передачі ал-Марвазі, автора XI–початку XII ст. У ній багато відомостей про народи, що оточували печенігів [18].

У IX–напочатку X ст. жив і творив Абу Зайд Ахмед ібн Салхи ал-Балх (850–934 рр.) – арабський географ, автор твору «Ашкал аллоїлад» («Види країн»). Цей твір відомий також під назвами «Сувар ал-акав» («Карти кліматів») і «Таквім ал-булдан» («Поділ міст»). У цій книзі була описана «Гуззія», країна «гузів-куманів», країна тюркських племен гузів (огуз, узфв), які займали сучасну територію Північно-Західного Казахстану між Аральським морем і р. Урал. У деяких районах вони жили черезсмужно з куманами (кипчаками або половцями) і були частково асимільовані ними [19, с. 73, 82, 83, 105, 169].

В Урало-казахстанських степах у перерахуванні інших тюркських племен згадує печенігів арабський автор IX–початку X ст. Ібн ал-Факіх ал-Хамадані, відзначаючи, що вони, на відміну від багатьох інших тюркських племен, залишаються кочівниками [20].

Важливі відомості про печенігів містять роботи Мухаммеда ібн Джарір Табарі (838–923 рр.). Найбільше відомостей про стародавніх тюрків Табарі дає у своєму історичному творі «Ahbar ag-rusuli ve al-muluki» («Історія пророків і правителів»). Табарі і аль-Балазурі повідомляють, що в 20–40-ті рр. IX ст. арабські намісники Хорасана здійснювали військові походи проти гузів, що кочують у басейні Сирдар'ї [21], а під 875 р. Никонівський літопис [22] повідомляє про розгром печенігів київським князем Аскольдом. Обидві ці події становлять частину одного причинно-наслідкового зв'язку, центральною ланкою якої є описані в одній із

праць ал-Масуді, що не дійшла до наших часів, огузско-печенізької війни за території біля «моря Джурджан» (Аральського) [23–24]. Печеніги, які зазнали поразки у цих війнах, і союзні з ними башкири відійшли з приаральських степів у двох напрямках: на захід до Волги (після 932 р. ал-Масуді визначає розселення цих племен у «моря Нейтас» – Чорного) і на північний захід в Приураллі (де їх зустрів Ібн Фадлан у 922 р.). Сталося це, очевидно, в період між 40-ми та початком 70-х рр. IX ст.

Абу Алі Ахмеда ібн-Омара Ібн-Русте (Д. А. Хвольсон дав невірну транскрипцію імені автора твору – «Ібн-Даста») – арабський географ (кінець IX–початок X ст.). У 903–913 рр. написав багатотомну працю енциклопедичного характеру «Ал-А'лаку ан-на-фіса» («Дорогі цінності»), від якого в єдиному екземплярі зберігся тільки сьомий том, що містить цінні відомості про печенігів, Східну Європу і народи, що там живуть. З невеликими змінами цю інформацію повторюють інші представники школи ал-Джайхані – ал-Бакрі, ал-Марвазі, ал-Ауфі, Гардізі. Схожі дані збереглися в анонімному творі кінця X ст. «Худуд ал-алам». Відомості про печенігів, що відрізняються своєю достовірністю, Ібн-Русте зібрав, очевидно, у східних купців і мандрівників, оскільки він сам не здійснював спеціальних поїздок в їх краю [25–28].

У X ст. булгари утворили в Середньому Поволжжі свою державу – Волзьку Булгарію. Їх хан Алмуш запросив до себе посольство аббасидського халіфа ал-Мухтадіра, увагу якого було залучено до нової держави. Секретарем цього посольства, відправленого у 921 р., був Ахмед ібн Фадлан, у складі посольства – мусульманські проповідники. Ібн Фадлан став першим з арабських письменників, хто особисто познайомився з печенігами. Він вже фіксує просування печенігів у Поволжжі.

Причиною переселення печенігів у Східну Європу став тиск гузів – їх східних сусідів, що вступили в союз з хазарами,

сусідами печенігів з півдня. Причому переселилася тільки частина печенігів, інші залишилися кочувати між Уралом і Волгою, де їх побачив Ібн Фадлан.

На рубежі I–II тис. н.е. гузи очолювали потужне племінне об'єднання в Приараллі і поклали початок руху тюркських племен на захід у XI ст., яке проходило за двома напрямками: південним і північним. Перший відомий як рух сельджуків, проходив через Середню Азію, Іран і Малу Азію. Північний ішов через Східну Європу, і його учасники відомі як торки. З приєднанням частини печенігів, торки розбили залишок печенізьких сил, неабияк підірваних міжусобицями, та стали сусідами Київської Русі.

Під час подорожі посольство проходило землями башкирів, печенігів, гузів. Написана за результатами подорожі «Записка» («Рісале») Ібн Фадлана дає повідомлення про багатьох народів, що населяли Східну Європу в X ст. До сьогодення ці описи вважаються найбільш повними і достовірними.

Печенігів Ібн Фадлан зустрів біля великого вигину р. Урал біля о. Челкар. Це була місцевість, населена гузами. Проживання печенігів у гузькому середовищі не було чимось незвичайним. Фольклорна традиція гузів, записана в огузнаме, також містить інформацію про печенігів, що входять до складу гузького племінного об'єднання. Махмуд Кашгарській називав їх «печене», Рашід-ад-Дін – «бічіне», Абульгазі – «бечене».

Ібн Фадлан був вражений бідністю печенігів. За його словами, це були бідні печеніги, які жили розведенням овець. Через 2 роки після Ібн Фадлана вони також переправилися через Волгу. Навпаки, печенігів, що переселилися у Причорномор'я, перських географ Гардізі (XI ст.) характеризує як багатий народ, який володів великою кількістю коней і баранів, золотим і срібним посудом, срібними поясами і доброю зброєю [29–32]. Відомості про «бідних печенігів» підтвердив у написаному через 30 років

після поїздки Ібн Фадлана праці «Про управління державою» Костянтин Багрянородний.

Ал-Масуді, Абу-л Хасан Алі ібн ал-Хусейн (початок X ст. – 956 р.) – видатний арабський енциклопедист, відомий як автор двох великих творів, що не дійшли до наших днів – «Ахбар аз-заман» («Хроніка») в 30 томах та «Кітаб ал-Аусат» («Середня книга»). До нас дійшли дві книги ал-Масуді – «Мурудж аз-захаб ва маадін ал-джавахір» («Промивальні золота і копальні самоцвітів», «Луга золота і копальні дорогоцінних каменів», «Золоті копальні і розсипи самоцвітів» або «Золоті пасовища») [33–35] і «Кітаб ат-танбіх ва-л-ішраф» («Книга попередження і перегляду», «Книга повчання і перегляду» або «Книга повідомлень і знань») [36]. Перша з них є скороченим варіантом двох втрачених великих робіт і свого часу користувалася величезною популярністю в ісламському світі [37]. У своїх роботах ал-Масуді навів цінні історико-етнографічні відомості про тюрків взагалі і печенігів зокрема. Він помістив кочовища печенігів перед їх вторгненням у союзі з угорцями у Фракію в 935 р. поблизу від території, населеної дунайськими болгарами, тобто – в Північному Причорномор'ї. Серед печенігів він виділив навіть окремі племена, звані «йаджна», «баджгірд» і «баджнак». Відкритим залишається питання про ототожнення етноніма «ал-валандарійя», яким цей автор позначив сукупність цих племен і союзних з ними угорців.

Відомості про перший похід угорців спільно з печенігами і русами на Візантію, що закінчився захопленням ними Фракії і укладанням миру з імператором, містяться у праці ал-Масуді «Промивальнях золота і рудниках самоцвітів» (947–948 рр.). Ал-Масуді призводить чисельний склад військ, подробиці, географію та підсумки бойових дій (про цю війну повідомляв також арабський історик XIII ст. Ібн ал-Амір). До цих пір вчені сперечаються про ідентифікацію цих чотирьох тюркських народів (баджна, баджгірд, баджнак і нукарда), які перемогли

військо імператора Романа Лекапіана і розорили всю Візантію аж до її столиці Дані ал-Масуді, про набіги баджнак, баджна, баджгїрд і нукарда на землі Візантії (ар-Рума) та Італії (Румійї) і продовження цих нападів у напрямку кордонів Андалусії, держави франків і Галісії, які можуть слугувати підтвердженням звісток про печенігів Ібн Хаукаля, їхні походи на ал-Андалус [38–40].

У «Книзі попередження і огляду» (956 р.) ал-Масуді писав, що в одній зі своїх попередніх праць, яка, на жаль, не збереглася, – «Книзі скарбів наук і того, що відбувалося в минулий час», він вже згадував «про причини пересування зі сходу цих чотирьох тюркських племен» і про те, як вони вели війни з гузами, карлуками і кімаками, а також про їх набіги на Джурджанське море. Карлуки в цей час займали північну частину Тянь-Шаню і Семиріччя, кімаки – територію Верхнього і Нижнього Приїртишша. Причинами воєн був контроль торговельних шляхів. Перемога була за печенігами. Вони, за характеристикою Таншу, «у військовій силі перевершують всі інші володіння».

У «Промивальнях золота і рудниках самоцвітів» вказується, що печеніги «... ведуть як кочовий, так і осілий спосіб життя, відрізняються неприступністю і відвагою» [41–42].

Про переселення печенігів у кінці IX ст. в Північне Причорномор'я повідомив Абу Ісхак Ібрахім ібн Мухаммад ал-Істархі – арабський географ і мандрівник X ст. (849–934 рр.). У «Книзі шляхів держав» (930–933 рр.) він писав: «А деяка кількість тюрків залишило свою країну і відбуло в область між хазарами (ал-Хазар) і Візантією (ар-Рум). Їх називають печенігами (ал-Баджнакійя). Їх місцезнаходження не їх давня батьківщина, проте вони увійшли до неї і захопили її» [43–44].

Арабський географ і мандрівник X ст. Абу-л-Касим Хаукаль ан-Нісібі у 967 р. написав географічну працю, озаглавлену, як і книга Ібн Хордадбега, – «Книга шляхів і країн», в основу якої поклав відомий твір

свого старшого сучасника ал-Істахрі. Твір Ібн Хаукаля користувався великою популярністю у західних областях Халіфату. Цікаві відомості Ібн-Хаукаля про походи на ал-Андалус. За припущенням В. М. Бейліса, можливо, що згадувані автором слов'яни, печеніги й тюрки діяли не самостійно, а під керівництвом візантійців. В одному з фрагментів про народ ар-рус, Ібн-Хаукаль називає печенігів шипом Русі, тобто в його уявленні у середині X ст. печеніги перебували не просто в мирних відносинах з Руссю, а й були їх традиційним і надійним військовим союзником [45–47]. Підтвердженням звісток Ібн Хаукаля можуть служити дані ал-Мас'уди про набіги баджнак, баджна, баджгїрд і нукарда на землі Візантії (ар-Рума) та Італії (Румійї) і розповсюдження цих нападів у напрямку кордонів Андалусії, держави франків і Галісії, а також розповідь Мутаххара ібн Тахіра ал-Макдісі про вторгнення загону тюрків в одну з областей Андалусії. Під тюрками в цих оповіданнях маються на увазі печеніги, угорці і ті загони східноєвропейських народів, які служили найманцями у візантійській і древньоруській армії. В оповіданні про напад Маджусі (русів) на Севілью іншого автора Ібн ал-Кутійїа немає згадки про участь інших народів, але опис облоги Севільї чітко вказує на кочівницьку тактику [48].

Видатний представник класичної школи арабських географів Шамс ад-дін Абу Абдаллах Мухаммад АБН-Ахмад ібн-Абу Бакр аль-Банна ал-Мукаддаси (приблизно 946/947–1000 рр.) у книзі «Найкращий поділ для пізнання кліматів» наводить багато цінних історико-етнографічних відомостей про тюрків. Свою працю, засновану на особистих спостереженнях під час численних подорожей і даних своїх попередників, він завершив у 985 р. [49–50].

У книзі «Сказання мусульманських письменників про слов'ян і русів», виданої в 1870 р. у Петербурзі, є уривок з писань арабського мандрівника середини X ст. Абу-Дулафа Місар Ібн Муханхаль аль-Хазраджі

аль-Янбу. У «Книзі про чудеса країн» він, підкреслюючи войовничість і незалежність печенігів, писав: «Потім прийшли ми до племені, відомого під ім'ям печеніги; це люди довгобороді, вусаті, що роблять набіги один на одного. Їдять вони тільки просо і поєднуються з жінками на відкритій дорозі. Ми подорожували серед них дванадцять днів і нам розповіли, що «країна їх прилягає до півночі і до країни слов'ян. Вони нікому не платять данини» [51–52].

Ал-Куфі, арабський письменник X ст., у «Книзі завоювань» [53] детально розповідав про відносини між арабами, тюрками і хазарами. Він описав арабо-хазарську війну, зазначивши, що у хазарських військах того часу перебували і представники гузького союзу та інших тюркських народів. Цікаве повідомлення про ставлення тюрків до полонених і про способи ведення бою табором, що доповнює наші знання про військово мистецтво кочівників.

Важливі матеріали про давніх тюрків містить книга Абу Рейхан Мухаммада ібн Ахмада аль-Біруні (973–1048 рр.) «Ал-Асар ал-бакія». Всього середньоазіатський вчений ал-Біруні написав 105 праць. До наших днів збереглося близько 20 його творів, в яких містяться відомості про розселення тюркських племен, їхні звичаї, мови. У VIII ст. в Хазарії поширилася спільна мова. Ал-Біруні повідомляє, що це було змішане хорезмійсько-печенізьке наріччя, що відноситься до болгаро-печенізької групи тюркських мов [54–55].

Цінним джерелом для характеристики країн Центральної та Західної Європи є твір іспано-арабського географа XI ст. ал-Узрі «Нанизування перлів про держави і шляхи». Добре відомий твір іспано-арабського географа XI ст. ал-Бекрі, який писав, що вже в XI ст. «трапився у печенігів полонений з мусульман, який і пояснив іслам деяким з них, внаслідок чого ті прийняли його ... і стала розповсюджуватися між ними пропаганда ісламу» [56].

У перші десятиліття XII ст. писав арабський історик Ахмед Ібн-Мухаммед Ібн

Місхавейх. Його повідомлення про Древню Русь і народи, які з нею сусідять, представляє великий інтерес [57–58]. Арабський мандрівник XII ст. Ал-Джавалікі докладно описав волзьких болгар і їхню столицю [59–60].

Абу Хамід Мухаммад ібн Абд ар-Рахім ал-Гарнаті ал-Андалусія (1099/1100–1169/1170 рр.) – арабський мандрівник, мусульманський проповідник і місіонер, майже 20 років жив у Саксині. Звідти здійснивав поїздки в країну Булгар, у 1150 р. з Булгару він вирушив через руські землі в Угорщину (країна Башкірд), де прожив три роки. Звідти через Київ, Саксин і Хорезм вирушили у паломництво до Мекки. Під час подорожі ал-Гарнаті на Русь особливо важливим є його повідомлення про проживання в Києві тисячі печенігів, що говорять тюркською мовою і стріляють з луків потюркськи: «... І прибув я в місто [країну] слов'ян, яке називають «місто Куйав». А в ньому тисячі «магрибінцев», з вигляду тюрків, що говорять тюркською мовою і стріли мечуть, як тюрки. І відомі вони млявій країні під ім'ям беджнук (печеніги)». У 1155 р. ал-Гарнаті написав книгу «Ясний виклад деяких чудес магрибу» або «Вибір-ка спогадів про чудеса країн». Представляють інтерес відомості ал-Гарнаті про військову організацію гузького союзу [61].

Багато цікавих відомостей про печенігів міститься і в праці знаменитого сицилійського географа XII ст. ал-Ідрісі (Абу 'Абдаллах Мухаммад ібн Мухаммад ібн 'Абдаллах ібн Ідріс ал-Хаммуд ал-Хасані) «Розвага знудженого в мандрах по областях» (1154) [62]. Праця ал-Ідрісі є цікавою тому, що включає в себе не тільки текстуальну частину, але й докладну карту світу, на яку нанесені найменування безлічі географічних об'єктів Азії і Східної Європи – морів, річок, озер, гір, країн і міст, пов'язаних з перебуванням печенігів у той чи інший час своєї історії [63].

Твір ал-Ідрісі складається з семи великих розділів – «кліматів», кожен з яких, у свою чергу, поділений на десять секцій.

Основні відомості про печенігів і Східну Європу містяться в 4–6-ій секціях VI–VII кліматів. Деякі додавання є на 3-ій і 7-ій секціях VII клімату і в 7-ї секції клімату. Значна частина повідомлень ал-Ідрісі – це опис торгових маршрутів, карти яких у 1926 р. видані К. Міллером [64]. Зведення звісток про печенігів дали у своїх працях Б. М. Захoder і П. Голден [65–66]. На час написання «Нузхат ал-Муштак», тобто до середини XII ст., печеніги вже не були самостійним політичним об'єднанням, що займав степи Північного Причорномор'я. Розсіяні прийдешніми зі сходу гузами, печеніги у другій половині XI ст. або ввійшли до складу половецьких орд, або пішли на службу до давньоруських князів чи на захід – в Угорщину і Візантію [67].

Печенігів ал-Ідрісі відносив до тюрків: «Народ басджіртів межує з баджнаками (печенігами). Басджірти і баджнакі – тюрки, що межують з румом». Етнонім «тюрк» вперше згадується у VII ст. н.е. в китайських і візантійських джерелах. Арабо-перські географи X–XI ст. позначали терміном «ат-Турк» групу народів, що говорили однією мовою і жили на величезній території від Каспійського моря до Китаю і аж до океану на північному сході [68].

Ал-Ідрісі писав: «Від [землі] Буртасів до [землі] Баджнак десять днів, а від [міста] Ісіл до [землі] Баджнак один місяць шляху». Описуючи відстані між землями русів, болгар, башкирів і печенігів, він писав: «Від [міста] Булгар до перших рубежів русів десять переходів. Від [міста] Булгар до [міста] Кукійана близько двадцяти переходів, від баджнаков десять днів, а від внутрішніх басджіртів до [міста] Булгар двадцять п'ять днів» [69].

У 7-ї секції VII клімату ал-Ідрісі, описуючи країну Баджнак (Печенігію), говорить: «... Що стосується країни Баджнак, то вона невелика. Там немає, за тими відомостями, що дійшли до нас, великих міст, крім міста Йакамуні. Його жителі численні і є тюрка-

ми, воюючими з [жителями країни] ал-Русійя (Русь), яка межує з ними з боку країни ар-Рум (Візантія). Вони ховаються в горах і в лісах, щоб там на них не могли напасти. Народ баджнак подібний [народу] ар-Русійя у звичаї спалювати своїх небіжчиків. Деякі з них голять свої бороди, інші заплітають їх. Їх одяг складається з недовгої куртки. Їх мова відрізняється від мови русів і від мови басджіртів». Про звичаї печенігів голити бороди писав і ібн-Фадлан. Про короткі куртки, що служили одягом печенігам, згадував і Костянтин Багрянородний. Наводячи відомості про військовий костюм печенігів, ал-Ідрісі писав, що, на відміну від русів, які носили короткі куртки, «... одяг хазар, болгар та баджнаков – довгі, довгополі куртки з шовку, бавовни, льону або вовни» [70, с. 120–122].

Незамінним джерелом про печенігів і стародавніх тюрків є анонімний географічний трактат «Кітаб Худуд ал-'алам хв ал-Машрік мулу-л-Магріб» («Кордони світу від сходу до заходу», «Межі світу», «Книга про межі світу від сходу на захід», близько 982 р.) [71]. Він поміщає печенігів у VIII–початок IX ст. у басейні Сирдар'ї і Приарал'ї, а пізніше про поселення основної маси печенігів в кінці IX–початку X ст. у Дніпро-Донському межиріччі. Є в нього також дуже цікаве повідомлення про те, що в цей же час одна з гілок печенігів оселилася в передгір'ях Кавказу [72–73].

«Худуд ал-Алам» вперше повідомляє про існування двох гілок печенігів – так званих «тюркських і хазарських печенігів» [74]. Про перших повідомляється, що вони живуть у районі, який зі сходу обмежений землею гузів, з півдня – «буртасів» і барадасами, на заході – землею мадярів і русів, на півночі – річкою Руютою. Хазарські ж печеніги, за даними «Худуд ал-Алам», проживали на північ від Кавказької Аланії, тобто у Східному Приазов'ї. Таким чином, є підстави включити у територію тюркських печенігів землі як Північного Причорномор'я, так і Заволжжя, де вони були зафіксовані

Ібн Фадланом і Костянтином Багрянородним. Згідно з останнім, до просування на захід печеніги жили по р. Ітіль, що межує з хазарами і гузами. Це підтверджується локалізацією «тюркських» печенігів у «Худуд ал-Алам», що точно встановлено дослідниками першої половини IX ст. Про печенігів згадує автор праці і при описі дислокації волзьких булгарів; він розповідає, що на сході від цих племен знаходиться річка Ітіль, на півдні – Хазарія, на заході – країна «В.н.н.д.р», а на півночі тюркські печеніги [75–77].

Детальний опис країни печенігів міститься у праці «Краса повідомлень» перського історика Абд ал-Хайя Гардізі (1049–1053 рр.). У ньому також є деякі відомості про тюркські народи. Ал-Гардізі дає докладний опис країни печенігів – території, найімовірніше, «тюркських печенігів». Він писав, що шлях до печенігів йде від Гурганджа до хорезмійської гори і далі на північний захід, у степ Прикаспію. Але, на відміну від Ахмеда Ібн Фадлана, Гардізі пише про печенігів багатих. Ал-Гардізі писав: «Кожен рік вони (хазари) здійснюють похід в країну печенігів і відводять звідти худобу та полонених». Разом з хазарами, на печенігів нападають гузи, кипчаки і слов'яни, «... всі ці народи здійснюють набіги, нападають на печенігів, ведуть їх у полон і продають». Ал-Гардізі привів самі ранні повідомлення про кімаків і їх державу, до складу якої входили і печеніги, що мирно жили у кімакській федерації разом з кипчаками, огузами, уграми та іншими народами. Він повідомляє унікальні відомості про печенігів, мову, військову справу, господарство племен Кімакського каганату [78].

Про половців-кипчаків (куманів), що билися у війську візантійського імператора Романа Діогена проти сельджуків у битві при Малазгірде (Манцикерте) у 1071 р., згадує один з істориків Сельджукидів ал-Бундарі [79] з Ісфахана, який писав у першій половині XIII ст. За словами сельджуцького письменника XII ст. Садр ад-Діна

Алі ал-Хусайні, у битві при Малазгірде (Манцикерте) на стороні ромеїв воювали торки (узи) і печеніги [80].

Рашид ад-Дін Фазлаллах (1295–1304 рр.) у свою працю «Збірник літописів» або «Збірник історій» у 1310–1311 рр. помістив докладні відомості про тюрків, що мешкали в Монголії і Східному Туркестані в епоху Чингіз-хана і до нього, а також виклав одну з трьох відомих сьгодніх версій Огуз-наме [81–82].

Мухмад ібн Наджіб Бекран в 1200–1222 рр. написав «Книгу о світі» («Опис світу»). У ній він писав про Волгу і народи, які проживали на її берегах. Якщо Ідрісі, який писав на початку XII ст., всі географічні назви в Малій Азії давав у візантійському варіанті, то через два-три століття після нього Ібн Батута фіксує вже тюркізовані назви [83–85].

Твори ал-Ідрісі стали основним джерелом для географічних творів двох пізніших авторів – Ібн Саїда і Абу-л-Фіди. У географічному творі «Впорядкування країн» Абу-л-Фіди писав: «Русія – це умма тюрків, що є сусідами на сході з гузами». Саме Абу-л-Фіда вживає таку географічну назву, як «Гори Печенігів», ймовірно – смугою Уральських гір [86–87]. Хівинський хан Абуль-Газі Бахадур-хан відомий за своїм твором кінця XVII ст. «Родовід тюрків», де викладено і огузькі сказання [88].

Оскільки власних хронік у печенігів не велося, письмові відомості про них представників інших народів, хоча і дуже численні, але уривчасті, суперечливі й іноді навіть фантастичні. Окремих праць, присвячених історії печенігів, немає, тому відомості про них доводиться буквально по крупицях збирати зі самих різних джерел. Вивчення історії печенігів на основі письмових джерел дає strokeату і складну картину життя цього народу і участі у справах сусідніх держав і народів на різних етапах їх історії.

Східна історіографія печенігів бере свій початок у ранньому середньовіччі, вона досить широка. У ній – відомості про заро-

дження і розвиток їх військової організації, її зміни з просуванням печенігів на захід; відомості про озброєння і військовий костюм печенігів, стратегію і тактику бойових дій. Ці відомості містяться у творах таких арабських авторів, як для ал-Йа'кубі, ал-Мутаваі, ібн Хордадбех (IX ст.), Ал-Джайхані, ал-Балх, ібн Табарі, ібн-ль Факіх (кінець IX–початок X ст.), ал-Масуді, ал-Істахрі, ал-Мукадасі, ал-Макдісі, ал-Басрі, ібн Фадлан, ібн Руста (ібн Даста), ібн Хаукаль, ібн Ісхак, Абу-Дулаф (X ст.). У XI ст. писали ал-Бекрі, ал-Біруні, ал-Узрі, ал-Куфі, у XII ст. – Мул-Ідрісі, ал-Гарнаті,

ал-Марвазі, ал-Джаваліні, ібн Місхавейх, у XII–XIII ст. – Ібн ал-Асир, ібн Бахр та ін. На перській мові про печенігів писали невідомий автор «Худуд ал-Алам», ал-Гардізі, ал-Бундарі, ал-Джахіз, Рашид ад-Дін, Джувейні, Фірдоусі, Наршахі та ін. Крім того, це праці Абуль-Газі, Абу-л-Фіда, ал-Балазурі, ібн Батути, ібн Бекрана та ін.

І сьогодні матеріали східних джерел залишаються маловивченими, особливо це стосується творів XII–XIV ст., які, на відміну від творів IX–X ст., залишаються мало або навіть зовсім не дослідженими.

ДЖЕРЕЛА

1. История отечественного востоковедения до середины XIX в. – М., 1990; Крачковский И. Ю. Арабистика и история народов СССР // Вестник АН СССР. – 1938. – № 5. – С. 52–61.
2. Крачковский И. Ю. О подготовке свода арабских источников для истории Восточной Европы, Кавказа и Средней Азии // Крачковский И. Ю. Избранные сочинения. – М.; Л., 1955. – Т. 1. – с. 151–156.
3. Заходер Б. Н. Изучение в Советском Союзе восточных источников по истории стран Восточной и Центральной Европы // Советское востоковедение. – 1958. – № 1. – С. 107–113.
4. Заходер Б. Н. Из истории изучения арабо-персидских источников по Восточной Европе // Заходер Б. Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. – М., 1962. – Ч. 1. – С. 5–17.
5. Восточные источники по истории народов Восточной Европы, изданные в СССР // Ближний и Средний Восток. – М., 1962. – С. 171–181.
6. Древнейшие источники по истории народов СССР: Тематика и состав выпусков по Европейскому региону (Материалы для обсуждения). – М, 1976.
7. Крачковский И. Ю. Арабская географическая литература // Избранные сочинения. – М.; Л., 1957. – Т. 4.
8. Abu'l-Kasim Obaidallah ibn Abdallah ibn Khordvbbhbeh. Kitvb al-masvlik wa'l-mamvlik. / Ed. J. de Goeje. – Lugduni-Batavorum, 1889.
9. Ибн Хордадбех. Китаб ал-масалик ва-л мамалик / Изд. М.де Гоже // Библиотека арабских географов. – Лейден, 1967. – Т. 6; Ибн Хордадбех. Книга путей и стран. – Баку: Элм, 1986.
10. Крачковский И. Ю. Арабская географическая литература // Избранные сочинения. – М.; Л., 1957. – Т. 4.
11. Булчаков П.Г. «Книга и путей и государств» ибн-Хордадбеха (к изучению и дешифровке редакций) // Палестинский сборник. – 1958. – Вып. 3 (66).
12. Новосельцев А. П. Арабский географ IX в. Ибн Хордадбех о Восточной Европе // Исследования по истории и историографии феодализма: К 100-летию со дня рождения акад. Б.Д. Грекова. – М., 1982. – С. 120–127.
13. Mishin D. Ibrahim Ibn-Ya'qub At-Turtushi's Account of the Slavs from the Middle of the Tenth Century // Annual of Medieval Studies at the CEU 1994–1995. – Budapest, 1996; Ya'kubi. Les Pays / Ed. G.-Wiet. – Cairo, 1937.
14. Кумеков Б. Е. Государство кимаков IX–XI вв. по арабским источникам. – Алма-Ата: Изд-во «Наука» Академии наук Казахской ССР, 1972.
15. Бартольд В. В. Худуд ал-алам. Рукопись Туманского с введением и указателем. – Л., 1930; Minorsky Y. Hudud al-alam. – L., 1937.

16. Zroda arabskie do dziejow Slowianszczyzny // Wyd. T. Lewicki. – Wroclaw – Krakow – Warszawa, 1977. – Т. 2. – №2.
17. Там же.
18. Заходер Б. Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. – М.: Наука, 1967. – Т. 2. Булгары, мадьяры, народы Севера, печенеги, русы, славяне.
19. Известия о хозарах, буртасах, болгаргах, мадьярах, славянах и русах Абу-Али Ахмеда бен Омар Ибн-Даста, неизвестного доселе арабского писателя начала X века, по рукописи Британского музея. Первый раз издал, перевел и объяснил Д. А. Хвольсон. – СПб., 1869.
20. Ибн ал-Факих ал-Хамадани. Известия о странах // Арабские источники о тюрках в раннее средневековье. – Баку, 1993; Валидов З. Мешхедская рукопись Ибн-ль Факиха // Известия РАН. – 1924. – №1–11.
21. Беладзори (ал-Балазури). Книга завоевания стран / Пер. П. К. Жузе // Материалы по истории Азербайджана. – Баку, 1927.
22. Патриаршья или Никоновская летопись // Полное собрание русских летописей. – СПб., 1859. – Т. 9.
23. Golden P.V. The migrations of the Oguz // Archivum Ottomanicum. – 1972. – №4.
24. Материалы по истории туркмен и Туркмении. – М.; Л., 1939. – Т. 1.
25. Известия о хозарах, буртасах, болгаргах, мадьярах, славянах и русах Абу-Али Ахмеда бен Омар Ибн-Даста, неизвестного доселе арабского писателя начала X века, по рукописи Британского музея. Первый раз издал, перевел и объяснил Д.А. Хвольсон. – СПб., 1869. (Ибн Даста (Ибн Руста). Известия о хазарах, буртасах, болгаргах, мадьярах, славянах и русских. – Санкт-Петербург: Изд. Д. А. Хвольсон, 1869.
26. Ибн Рустэ. Китаб ал-А'лак ан-нафиса / Изд. М. де Гоже. // Bibliotheca geographorum arabicum / M.J. de Goeje. – Lugduni Batavorum, 1892. – Т. 7 (Ибн Рустэ, ал-Йа'куби).
27. Aus dem Buche der Schätze des Abu-Ali-Ahmed Ben-Omar Ibn-Dasta [Ibn Rusta], trans. A. Wahnund // Roesler R. Rumdnische Studien. Untersuchungen zum älteren Geschichte Romdjniens. – Leipzig, 1871.
28. Ibn Rusteh. Les Atours precieux / Trans. G. Wieh. – Cairo, 1955.
29. Путешествие Ахмеда ибн-Фадлана на Волгу в 921–922 гг. // Перев. А. П. Ковалевского, комм. А. Ю. Крачковского. – М., 1939.
30. Ковалевский А. П. Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг.: Статьи, переводы и комментарии. – Харьков: Изд-во государственного университета, 1956.
31. Chanard M. La relation du voyage d'Ibn Fadlân chez les Bulgares de la Volga // Annales de l'Institut d'Études Orientales. – Alger, 1958. – Т. 16.
32. Ахмед ибн-Фадлан. Книга о путешествии на Волгу в 921–922 гг. // Звезда Востока. – 1992. – № 9–10. – С. 149–170.
33. Ал-Масуди. Луга золота и рудники драгоценных камней // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. – Тифлис, 1908. – Вып. 38.
34. Ланда Р. Г. Абу-л Хасан' Али ибн ал-Хусайн ибн ал-Масуди. Золотые копи и россыпи самоцветов // Вопросы истории. – 2003. – №3.
35. Абу-л-Хасайн ибн ал-Масуди. Золотые копи и россыпи самоцветов. – М.: Наталис, 2002. – 800 с.
36. Масуди. Из «Книги сообщений и знаний» / Пер. Н. А. Караулова. Сведения арабской географии IX–X вв. о Кавказе, Армении и Азербайджане // Сборник материалов для описания местности и племен Кавказа. – Тифлис, 1908. – Вып. 38.
37. Al-Macoudi. Les Prairies d'or. Texte et traduction par C. Barbier de Meynard et Pavet de Courteill. – Paris, 1861. – Т. 1. (Ал-Мас'уди. Мурудж аз-захаб. – Париж, 1861. – Т.1.).
38. Крюков В. Г. Сведения арабских географических сочинений конца IX – первой половины X века о кочевых племенах Северного Причерноморья // Восточная Европа в древности и средневековье. Проблемы источниковедения: Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В. Т. Папуто. Москва, 18–20 апреля 1990 г. Тезисы докладов. – М.: Академия наук СССР, 1990. – С. 67–70.
39. Бейлис В. М. Народы Восточной Европы в кратком описании Мутаххара ал-Макдиси (X в.) // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. – М.: Наука, 1969. – Т. 2.

40. Ланда Р. Г. Абу-л Хасан' Али ибн ал-Хусайн ибн ал-Масуди. Золотые копи и россыпи самоцветов // Вопросы истории. – 2003. – №3.
41. Бичурин Н. Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – М.; Л.: Издательство АН СССР, 1950. – Т. 2.
42. Mas'udi, Murrej al-Dhahab // Minorsky V. A history of Sharvan and Darband in the 10-th–11-th centuries. – Cambridge, 1958.
43. Bibliotheca geographorum arabicorum. Lugduni Batavorum. – 1870. – Т. 1.
44. Ал-Истахри. Книга путей и царств // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. – Тифлис, 1901. – Вып. 29.
45. Opus geographicum auctore Ibn Haukal (Abu'l-Kasim Ibn Haukal al-Nasibi). Secundum textum et imagines codicis constantinopolitani conservati in Bibliotheca Antiqui Palatii №3346 cui titulus est “Liber imaginis terrae” ed. collato textu primae editionis aliisque fontibus adhibitis J.H. Kramers. – Liqduni Batavorum – Lipsiae, 1938–1939. – Fasc. 1–2.
46. Ibn Hauqal. Configuration de la Terre (Kitab surat al-ard). – Beyrouth-Paris: eds. J.H. Kramers and G. Wiet, 1964. – Т. 1.
47. Крачковский И. Ю. Арабская географическая литература // Крачковский И. Ю. Избранные сочинения. – М.; Л., 1957. – Т. 4.
48. Бейлис В. М. Народы Восточной Европы в кратком описании Мутаххара ал-Макдиси (X в.) // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. – М.: Наука, 1969. – Т. 2.
49. [Хвольсон Д. А.] Известия о хозарах, буртасах, болгарях, мадьярах, славянах и русах Абу Али Ахмеда бен Омар Ибн Даста. – СПб., 1869.
50. Крачковский И. Ю. Арабская географическая литература // Крачковский И. Ю. Избранные сочинения. – М.; Л., 1957. – Т. 4. – С. 210–218.
51. Гаркави А. Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских. – СПб., 1870.
52. Григорьев В. Об арабском путешественнике Абу-Дулафе, странствовании его по Средней Азии. – СПб., 1872.
53. Абу Мухаммад Ахмад ибн А'сам ал-Куфи. Книга завоеваний (извлечения по истории Азербайджана VII–IX вв.: Пер. с араб. З. М. Буниятова; АН АЗССР; Ин-т народов Ближнего и Среднего Востока. – Баку: Элм, 1981.
54. Бируни – великий ученый средневековья. – Ташкент, 1956.
55. Куник А., Розен В. Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах. – СПб., 1878. – Т. 1.
56. Куник А., Розен В. Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах. – СПб., 1878. – Т. 1.
57. Сказания мусульманских писателей о славянах и русах (с половины VII века до конца X века по Р.Х.) // Перевод А. Я. Гаркави. – СПб., 1871.
58. Флоровский А. Известия о Древней Руси арабского писателя Мискавейхи X–XI вв. и его продолжателя // *Seminarium Kondakovianum*. – Прага, 1927. – Т. 1. – С. 177–186.
59. Фахрутдинов Р. Г. Болгар в письменных источниках // Город Болгар. Очерки истории и культуры. – М., 1987.
60. Греков Б. Д., Калинин Н. Ф. Булгарское государство до монгольского завоевания // Материалы по истории Татарии. – Казань, 1948.
61. Путешествие Абу Хамида Ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131–1153 гг.). Публикация О. Г. Большакова, А. Л. Монгайта. – М.: Главная редакция восточной литературы, 1971.
62. Al-Idrisi. Opus geographicum sive «Liber ad eorum delectationem qui terras peragrarare student». Consilio et auctoritate E.Cerulli, F.Gabrieli, G. Levi Della Vida, L. Petech, G. Tucci. Una cum aliis ed. A. Bombaci, U. Rizzitano, R. Rubinacci, L. Veccia Vaglieri. Neapoli-Romae, 1970–1984. – Fasc. I–IX.
63. Коновалова И. Г. Восточная Европа в сочинениях ал-Идриси. – М.: Восточная литература, 1999. – 254 с.
64. Miller K. *Maprae arabicae: Arabische Welt- und Lnderkarten*. – Stuttgart, 1926. – Bd. 1. H. 2. – Bd. 2, 6.

65. Заходер Б. Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. – М., 1967. – Ч. 2.
66. Golden P. B. Pecenegs // Encyclopedia of Islam. New ed. – Leiden – London, 1995. – Vol. 8. – P. 289–291.
67. Кендерова С. Т. Сведения ал-Идриси о Балканах и их источники: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Л., 1986.
68. Калинина Т. М. Сведения ранних ученых Арабского халифата: Тексты, перевод, комментарий // Древнейшие источники по истории народов СССР. – М., 1988.
69. Бейлис В. М. Ал-Идриси (XII в.) о восточном Причерноморье и юго-восточной окраине русских земель // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования. 1982. – М., 1984.
70. Коновалова И. Г. Ал-Идриси о странах и народах Восточной Европы: текст, перевод, комментарий / И. Г. Коновалова; Институт всеобщей истории РАН. – М.: Восточная литература, 2006. – 328 с.
71. Бартольд В. В. Худуд ал-Алам. Рукопись Туманского, с введением и указателем. – Л., 1930.
72. Китаб худут ал-алам мин ал-машрик ила-л-Магриб (Книга о пределах мира от востока к западу): Пер. с араб. З. Н. Ворожейкиной // Материалы по истории киргизов и Киргизии. – М., 1973. – Вып. 1.
73. Новосельцев А. П. Восточные источники о восточных славянах и Руси VI–IX вв. // Древнерусское государство и его международное значение. – М., 1965.
74. Каплун Н. М. Про печенігів «багатих» та «бідних»: доля двох гілок народу наприкінці IX – на початку X століть // Сходознавство. – К., 2002. – №17–18. – С. 75–79.
75. Бубенок О. Б. Нетрадиционные сведения о народах степей Восточной Европы в анонимном трактате «Худуд ал-Алам» // VII Сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції. м. Київ. 4–5 червня 2003 р. – К.: Інститут сходознавства НАН України, 2003. – С. 110–114.
76. Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – М., 1990; Мишин Д. Е. Географический свод «Худуд ал-Алам» и его сведения о Восточной Европе // Славяноведение. – 2000. – №2. – С. 52–63.
77. Галкина Е. С. К проблеме локализации народов Восточной Европы на этнической карте географов «школы ал-Джайхани» // Ученые записки Центра арабских исследований Института востоковедения РАН. – М., 2003. – С. 3–20.
78. Бартольд В. В. Извлечение из сочинения Гардизи «Зайн ал-Ахбар». Приложение к «Отчёту о поездке в Среднюю Азию с научной целью. 1893–1894» // Сочинения. – М.: Наука, 1973. – Т. 8.
79. Histoire de Seldjucides de l'Irag par al-Bundari d'apres Imad ad-Din al Kutub al Isfahani // Recueil de texts relatifs a l'histoire de Seldjucides. – Lugduni Batavorum. – Leiden, 1889. – Vol. 2.
80. Садр ад-Дин Али ал-Хусайни. Сообщения о сельджукском государстве. Сливки летописей, сообщающих о сельджукских эмирах и государях / Издание текста, перевод, введение и примечания, приложение З. М. Буниятова. – М., 1980.
81. Рашид ад-Дин. Сборник летописей. Перевод А. Н. Арндса. – Т. 1., кн. 1, 2, М.; Л., 1952; Т. 2. – М.; Л., 1960; Т. 3. – Л., 1946.
82. Рашид-эд-дин. История монголов: Пер. М. Н. Березина. – СПб., 1858. – Т. 1.
83. Материалы по истории киргизов и Киргизии. – М., 1973. – Вып. 1.
84. The Travels of Ibn Battuta A.D. 1325–1354, ed. H.A.R. Gibb, II. – Cambridge, 1962.
85. Ibn Battuta. Osobliwosci miast i dziwy poarozy 1325–1334. Wybyr, tium. T. Majda i Natorf. – Warszawa, 1962.
86. Абу-л-Фида. Таквим ал-булдан // Geographie d'Aboulfeda. – Paris, 1840. – P. 218–219.
87. Щербак А. М. Знаки на керамике и кирпичихах из Саркела-Белой Вежи (К вопросу о языке и письменности печенегов): Труды Волго-Донской археологической экспедиции // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1959. – №75.
88. Березин И. Н. История Абуль Гази. – Казань, 1854. – Ч. 1.

УКРАЇНСЬКІ ВІЙСЬКОВІ ФОРМУВАННЯ

ГОРДІЄНКІВСЬКИЙ КІННИЙ ПОЛК НА ЗАХИСТІ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917–1920 РР.)

Сергій ЛИТВИН,

*доктор історичних наук, професор,
головний редактор журналу
«Воєнна історія», полковник*

Юрій КАЛІБЕРДА,

*кандидат історичних наук, завідувач кафедри
гуманітарних дисциплін ДФ ВМУРоЛ «Україна»,
м. Дніпропетровськ*

Литвин С., Каліберда Ю. Гордієнківський кінний полк на захисті української революції (1917–1920 рр.)

У статті розглядається історія створення та бойовий шлях Гайдамацького кінного полку імені Костя Гордієнка у 1917–1920 рр.

Залучаючи історичні джерела, автори намагаються здійснити історичну реконструкцію та дослідити роль і внесок Гордієнківського полку у процес боротьби за державність у ході визвольних змагань 1917–1921 років.

Ключові слова: Гордієнківського кінний полк, Дієва Армія УНР, Гайдамацький кінний імені Костя Гордієнка полк.

Литвин С., Калиберда Ю. Гордиенковский конный полк на защите украинской революции (1917–1920 гг.)

В статье рассматривается история создания и боевой путь Гайдаматского конного имени Константина Гордиенка полка в 1917–1920 гг.

Используя исторические источники, авторы пытаются совершить реконструкцию и провести исследование роли и вклада Гордиенковского полка в процесс борьбы за государственность в ходе освободительной борьбы 1917–1921 гг.

Ключевые слова: Гордиенковский полк, Действующая Армия УНР, Гайдаматский конный полк имени Константина Гордиенка.

Lytvyn S., Kaliberda Y. Hordiienkivska cavalry regiments in the protection of the Ukrainian Revolution (1917–1920)

In the article history of creation and battle way of equestrian regiment of Haydamak of the name of Kostya Hordiienka is examined in 1917–1920

Attracting historical sources, authors try to carry out a historical reconstruction and investigate a role and payment of Hordiienkivs' koho of regiment in the process of fight for the state system during the liberation competitions of 1917–1921 years.

Keywords: Hordiienkivs'koho equestrian regiment, Effective Army of UNR, equestrian to the name Kostya of Haydamak Hordiienka regiment.

Лютнева буржуазно-демократична революція 1917 року пробудила національні почуття українського народу, спонукала його до боротьби проти російського самодержавства. Найефективнішим проявом цієї боротьби став український військовий рух на підтримку Української Центральної Ради, який навесні 1917 року охопив вояків-українців багатьох фронтів і тилівих частин російської армії.

На Західному фронті український військовий рух розвивався в умовах найбільшого руйнівного впливу більшовицької агітації та сильного спротиву з боку російського військового керівництва. Але й там відбувалося стихійне відокремлення вояків-українців бойових підрозділів російської армії в окремі національні полки.

16 листопада 1917 року у м. Мир на Західному фронті був сформований із українців 7-ї Туркестанської стрілецької дивізії Гайдамацький кінний полк імені кошового отамана Костя Гордієнка.

За визначенням «Енциклопедії Українознавства», *гайдамаками* у роки Визвольних змагань 1917–1921 років в Україні називали вояків різних українських військових формацій, що «постали 1917 у висліді т. зв. українізації частин рос. армії або рев. шляхом як правило проти волі рос. військ.

командування ... Лише дві формації гайдамаків увійшли в лютому 1918 до складу регулярної укр. армії: Гайдамацький Кіш Слобідської України і Гайдамацький кінний полк ім. К. Гордієнка» [2, т. 1, 336].

Про створення та бойовий шлях легендарного Гайдамацького кінного полку імені кошового отамана Костя Гордієнка є чимало згадок в історичних працях, статтях та мемуарах відомих українських військових діячів та істориків в еміграції – безпосередніх учасників та свідків тих звитяжних подій [3–21], а також у дослідженнях сучасних вітчизняних істориків [1; 22–30].

Проте, є очевидною потреба, спираючись на доступні сучасні джерела, більш детально висвітлити історію Гайдамацького кінного полку ім. Костя Гордієнка – першого кінного військового формування української армії доби визвольних змагань 1917–1921 років.

Так, за спогадами першого командира полку гордієнківців, а на той час начальника штабу Туркестанської дивізії полковника Всеволода Миколайовича Петріва (1883–1949 рр.), організаційну основу цього гайдамацького військового підрозділу склали старшини та вояки-українці 25-го Сибірського полку 7-ї Туркестанської стрілецької дивізії 3-го Сибірського корпусу Західного

фронту. 24 листопада 1917 року реєстр полку складався із «126 старшин, 621 підстаршин і 2.986 козаків» [11, 263].

«Гордієнківці» – це був без сумніву перший кінний полк відродженої української армії, що записався золотими літерами до її історії, – писав на сторінках своєї монографії «Україна в боротьбі за державність 1917–1920 рр.» відомий український воєнний історик-емігрант Лев Шанковський (1903–1995 рр.) – Приклад організації цього полку дуже повчальний. На ньому бачиться, скільки для творення армії значить ініціатива, очолена рішучим воєнним проводом. І справді, революційна ініціатива постання полку Гордієнка вийшла з низу, від українського вояцтва, але рішуче значення для полку мав факт, що над цими вояками взяв провід у міцні руки здібний військовий організатор, українець шведського походження – майбутній український генерал Вернер-Петрів» [3, 42–43].

У грудні 1917 року В. Петрів планував створити з Гордієнківського, Наливайківського та Шевченківського полків збірну 45-ту українську дивізію, захопити залізничний шлях від ст. Столпців до ст. Синяви та спільно вирушити в Україну на захист Центральної Ради [11, 265]. Проте цим планам не судилося здійснитися. Невдовзі більшість українських військових формувань Західного фронту повністю розклалися або були роззброєні більшовиками.

Отримавши 18 листопада 1917 року наказ про демобілізацію, полковник В. Петрів виступив перед своїми вояками із закликом не здавати зброї. На полковій нараді було прийнято рішення своїми силами пробиватися до Києва у розпорядження Української Центральної Ради.

У ніч з 22 на 23 грудня 1917 року група гордієнківців у складі 150 козаків при 2-х кулеметах раптовим нападом вибила більшовиків зі станції Столпці і забезпечила їй захист на час відправки потягів з демобілізованими вояками з фронту у напрямку в Україну [11, 270].

24 грудня командиром гордієнківців була проведена часткова реорганізація полку, після якої його особовий склад організовано і своїм ходом вирушив у похід в Україну. Для зручності керування перед самим виходом «полк поділено на чотири піших та дві скорострільних сотні» [11, 273].

На той час до його складу входили 21 старшина, 420 піхотинців та 35 кіннотників, які крім особистої зброї мали 18 кулеметів [11, 273]. Полк вирушив в Україну під прапором національних барв, з портретом Т. Г. Шевченка на ньому [30, 822].

Під час цього походу немало його бійців загинуло в боях і збройних сутичках, потрапило до більшовицького полону або демобілізувалося. На початку січня 1918 року гордієнківці з'явилися в Олевську уже як кінна частина.

За цей час, як згадував В. Петрів у своїх «Споминах з часів української революції (1917–1921)» (Львів, 1927–1931 рр.), особовому складу полку ім. К. Гордієнка на своєму шляху неодноразово приходилося надавати збройну допомогу в організації української влади в містах і селищах північно-західної України, припиняти єврейський погром та тимчасово взяти під свій контроль величезні склади зброї й амуніції на ст. Охотниково, проводити обеззброєння та демобілізацію російських тилових частин тощо [11, 271–288].

28 (15) січня 1918 року Гордієнківський полк у кількості 400 багнетів прибув ешеленом на станцію Київ II – Товарний української столиці [11, 288]. Прибуття до охопленого більшовицьким повстанням Києва дисциплінованої та досвідченої фронтової української частини – кінного полку ім. К. Гордієнка – змінило загальну ситуацію у столиці на користь Центральної Ради.

Так, завдяки рішучим діям гордієнківців та вояків Залізничної сотні Вільного козацтва на чолі з сотником Андрієським у перший же день по прибуттю вдалося не тільки відбити наступ більшовиків, але і зліквідувати виступ Червоної гвардії Деміїв-

ки проти Української Центральної Ради [11, 290–294].

30 (17) січня, після особистої зустрічі В. Петріва з головою Української Центральної Ради М. С. Грушевським, особовий склад полку надав допомогу українським військам столиці у збройному блокуванні заводу «Арсенал» [21, 47].

Під час виконання цієї військової операції особливо завзяті бої розгорнулися у центрі міста. Так, три сотні гордієнківців, маючи по 80 багнетів у кожній, вели зустрічні бої з київськими більшовиками на вулицях Прорізна, Миколаївська та Думській площі. Найбільш вдалим був наступ 2-ї та 3-ї сотень, воякам яких вдалося витіснити червоних з Прорізної та Фундуклеївської вулиць.

Як згадував командир гордієнківців, жорстокий бій розгорнувся на розі вулиць Фундуклеївської та Пушкінської, де знаходилася типографія Корчак-Новицького [11, 303]. Підсумком цього військового зіткнення стали значні втрати та відступ більшовиків, а також спільний з вояками загону Січових Стрільців наступ на Поділ [7, 64] та роззброєння вояків українського полку ім. П. Сагайдачного, що оголосив нейтралітет [11, 308].

Гордієнківський полк стає основою 2-ї колони українських військ, яка 3 лютого (21 січня) 1918 року провела рішучий штурм «Арсеналу» з боку Школи сліпців, а наступного дня захопила завод, зайняла останній район київських більшовиків – Головні залізничні майстерні [1, 285; 11, 305–309].

Але вже 4 лютого розпочалася жорстока боротьба з більшовицькими військами М. Муравйова, які підійшли до української столиці. Того дня в районі Миколаївського собору вояки полку ім. К. Гордієнка мужньо відбили атаку вояків 2-ї армії Р. Берзіна, які, підсилені кулеметним вогнем панцерника, намагалися прорватися у центр міста з боку Ланцюгового мосту.

Гордієнківці «підпустили панцерник «Пірліс» аж до цвинтаря Аскольда, де так

добре зустріли його негайним вогнем, – згадував Всеволод Петрів – ... знищили ... машину, не давши їй змоги почати вогонь. А ворожа піхота, зачувши скорострільну стрілянину та гадаючи, що це працює їх автопанцерник, прискорила крок, але попала під гордієнківський скоростріль» [11, 316–317].

Проте, цей успіх виявився короткотривалим. Згодом більшовики зосередили на позиціях гордієнківців потужний артилерійський вогонь, підтриманий кулеметами з боку Києво-Печерської Лаври. Після значних втрат, вояки Гордієнківського полку вимушені були відступити на нові позиції до Миколаївського собору [11, 308].

Вже 6 лютого, після сильного артилерійського обстрілу, розпочався загальний штурм Києва більшовиками. Українські підрозділи були знекровлені у багатоденних боях, а тому чинити серйозного опору не могли. Особливо постраждав Гордієнківський полк, який втратив під час цих столичних боїв близько 130 вояків [1, 297].

8 лютого 1918 року гордієнківці прикривали організований відхід українських військ Брест-Литовським шосе з Києва. У ніч з 8 на 9 лютого в с. Ігнатівці була проведена реорганізація українських частин, які, за рішенням військового керівництва, були зведені у відбірний трикурінний Запорізький загін на чолі з сотником О. Загородським [16, 10].

Гордієнківський полк було перейменовано на 3-й Запорізький курінь. Він був єдиною на той час кінною частиною Запорозького загону, всього 78 вояків (8 старшин та 70 козаків), озброєних трьома кулеметами «Кольт». На чолі куреня, який став називатися «Гордієнківський», залишився полковник В. Петрів [11, 323].

Завдяки високим організаційним здібностям, патріотизму, моральним чеснотам і широким демократичним поглядам колишнього полковника Генерального штабу російської армії Всеволода Петріва, за короткий термін з розрізнених і здеморалізованих

вояків колишньої російської армії вдалося створити боєздатний, національний військовий підрозділ, який на тлі інших українських формувань того періоду, мав свої виразне моральне обличчя та сталі бойові традиції.

Сучасників часто спантеличували непоказні, теплі та доброзичливі взаємостосунки, які склалися між старшинами та простими вояками Гордієнківського полку і проявлялися у багатьох випадках саме завдяки повсякденному особистому прикладу та поведінці їх першого командира полку Всеволода Петріва, авторитет, любов та повага до якого серед гордієнківців були незаперечними.

У складі кінного полку ім. Костя Гордієнка, певний час на різних посадах проходили службу: майбутній генерал-хорунжий Армії Української Народної Республіки В. Герасименко, відомий повстанський отаман та командир «Запорозької Січі» Ю. Божко, командир полку Дієвої Армії УНР О. Козир-Зірка [23, 105; 50, 205–206]. У березні 1918 року вступив добровольцем до полку майбутній патріарх Української автокефальної православної церкви Мстислав (Степан Скрипник), який перебував на посаді полкового священика і у ранзі хорунжого, безпосередньо брав участь у боях з червоними [23, 408].

Улюбленицею вояків полку була військовий лікар-жінка Поліна Думчова, яка у січні 1918 року у Києві вступила добровольцем до лав полку і, разом з іншими медсестрами, впродовж всього періоду існування частини сумлінно виконувала свій обов'язок. Між собою однополчани лагідно звали її «Павлушею» [11, 367].

У лютому 1918 року Запорізький загін веде активні воєнні дії на Волині і Правобережній Україні. Гордієнківці, завдяки своїй мобільності, проводять активні кінні рейди у глибокому запіллі ворога. Вже 14 лютого 1918 року гордієнківська кіннота разом з піхотою Дорошенківського полку успішно роззброює вояків 2-ї Фінляндської стрілець-

кої дивізії в Коростені [11, 335; 8, 414–415], згодом знищує залізничні шляхи на ст. Бровки [11, 339–340], проводить успішний партизанський рейд у запілля Бердичівської червоногвардійської групи тощо.

З метою покращення вогневої мощі, відділ скорострільв полку на чолі з сотником Лактіоновим у повному складі був переозброєний кулеметом «Кольт» [11, 369].

За короткий час своїми вмiлими і успішними діями гордієнківці завоювали авторитет, прихильність і симпатії не тільки у керівництва української та німецької армій, але і серед населення. Під час походу українських військ у союзі з німцями на Київ, ряди українських частин поповнюються добровольцями.

У цей період до 1-ої сотні 3-го куреня гордієнківців (командир – сотник Нестроєв) приєднуються вояки колишніх «Київського гусарського» та «Гродненського гвардійського» полків у кількості 30 шабель [11, 369].

Тому не дивно, що особовий склад 3-го Запорізького куреня ім. К. Гордієнка завоював почесне право одним із перших серед українських частин вступити 2 березня 1918 року до Києва, який поспішно був залишений російськими більшовиками.

З 6 березня 1918 року гордієнківці знову на фронті. Стрімкий наступ гордієнківської кінноти підтримувався кулеметним вогнем автопанцерника «Партизан» та артилерією кінно-гарматної батареї полковника О. Алмазова.

Впродовж березня гордієнківські кіннотники з боями здобувають Лубни, Полтаву та Хорол. Скрізь на шляху свого наступу частина полковника Всеволода Петріва користувалася прихильністю українського селянства та робітництва. Майже кожний новоздобутий район давав їм сотні добровольців з усіх верств українського населення.

Так, завдяки вдало проведеній старшинами гордієнківського куреня серед місцевого населення роз'яснювальної роботи, у районі Полтави до складу їх підрозділу

добровільно приєднався більшовицький партизанський загін Баса (48 осіб) та 200 вояків з полку Червоного козацтва на чолі зі своїм командиром І. Бокитьком [11, 445; 30, 101]. Завдяки цьому, чисельність куреня ім. К. Гордієнка виросла у 10 разів [11, 461].

4 квітня гордієнківці здобули Карлівку, потім – за допомогою дорошенківців – Лозову, а згодом розпочали самостійний наступ на Слов'янськ.

Коли ж у квітні 1918 року за рішенням українського військового керівництва на Крим, таємно від німців, відправлялась окрема бойова група під проводом полковника В. Болбачана, то до її складу увійшов і Гайдамацький кавалерійський полк ім. К. Гордієнка [5, 36; 12, 35]. На той час це військово-формування вже було потужною, технічно оснащеною бойовою силою.

«Саме полк до менту походу на південь мав вже чотири муштровані сотні, – згадував В. Петрів. – по 130–140 шабель, два відділи скорострільів разом 160 людей, 4 «Кольти» ... та 2 «Максими», сотня технічно-зв'язкова зазгодом і охоронна сотня штабу 140 шабель та дві телеграфічні, дві телефонічні, одна кабельна і дві підривні двуколки ...; автовідділ, дві легкі авта «Балтієць» та «Форд», три вантажних, три тонових «Пежо», 12 мотоциклів та автомайстерня» [11, 488].

16 квітня кримська група зайняла станцію Олександрівськ, згодом – Мелітополь, а взявши на «плечах» відступаючих більшовиків Сиваш, розпочала наступ на Джанкої і Сімферополь.

Гордієнківці обхідним маневром з Кара-Кіялу, оминаючи Сімферополь, пішли на Бахчисарай. Коли німці почали вимагати виведення українських військ з Криму, у Сімферополі відбулася таємна військова нарада, на якій було вирішено, що українська кіннота повинна піти через гори, де легше відірватися від німців, і звідти продовжити наступ на Ялту-Севастополь. Крім того, було прийнято рішення не залишати Криму без наказу українського уряду, а на

випадок потреби збройно протистояти німецьким військам.

Гордієнківський кінний полк з боями дійшов аж до південного узбережжя Криму, у той час як інші частини Запорізької групи були затримані у Сімферополі військами німецького генерала фон Коша [15, 131–133].

23 квітня у Джанкої до складу гордієнківців приєдналися Татарський кінний чамбул (командир – сотник Андрієнко), а згодом турецька піша сотня у кількості 200 осіб. Ці обидва підрозділи увійшли до складу новоствореної 4-ї сотні, яку очолив сотник Білоусов [11, 509, 512].

В. Петрів вирішив за будь-яку ціну привести під українську юрисдикцію Чорноморський флот, щоб не дати можливості німцям чи більшовикам захопити та оголосити його своєю власністю. Передбачалось навіть, у випадку загострення стосунків з німцями, вивезти кораблі до Одеси.

Для цього він розпочав переговори з українськими частинами Севастопольської залози і Чорноморського флоту про перехід останніх на бік Української Центральної Ради [17, 122]. Однак невдовзі надійшов наказ про вихід з півострова, і кримську групу завернули до Мелітополя на відпочинок, де були отримані й перші відомості про гетьманський переворот в Україні 29 квітня 1918 року.

Після недовгого відпочинку, Гордієнківський полк дістав розпорядження вантажитись до потягів і від'їхати на північно-східний кордон України [15, 134].

З приходом до влади генерала Павла Скоропадського розпочалися доноси на полковника В. Петріва й обвинувачення його в більшовизмі. Ситуація загострилась, коли особовий склад полку відмовився присягати на вірність гетьману. Невдовзі командир гордієнківців був викликаний до Києва й усунений від командування полком.

Замість усунутого гетьманом В. Петріва новим командиром гордієнківців був призначений полковник М. Продьмо, який у липні 1918 року приступив до виконання

своїх обов'язків [23, 352]. Запорізький ім. К. Гордієнка кінний полк разом з іншими трьома полками Запорізької дивізії прикривав українсько-радянський кордон на Старобільщині Харківської губернії. Гордієнківці захищали ділянку кордону, який проходив берегом невеликої річки Айдар біля с. Павлівка [15, 135].

У червні 1918 року, під тиском військового керівництва, особовий склад полку прийняв військову присягу на вірність гетьману П. Скоропадському [15, 135]. Військове міністерство не довіряло патріотично налаштованим запорожцям, і тому погано виконувало свої обов'язки щодо забезпечення Запорізького корпусу озброєнням, боєприпасами, грошима, одягом та амуніцією. Це призвело до зменшення чисельності особового складу Гордієнківського кінного полку, який невдовзі був кадрований у сотню [22, 59].

Кадрові перестановки, що призвели до зайняття більшості керівних посад у частинах Запорізького корпусу людьми, ворожими українській національно-державній ідеї, призводили до напруження у військових колективах, погіршення загального морально-психологічного стану українських вояків [18, 15].

Проте гордієнківці, як і більшість вояків-запорозжців, залишалися вірними ідеям української державності. У листопаді-грудні 1918 року Гордієнківська кінна сотня, разом з іншими частинами Запорозького корпусу, бере участь у збройному повстанні проти гетьмана П. Скоропадського.

З початком Другої українсько-більшовицької війни 1919–1920 років, гордієнківці потягом виїхали до Кременчука. Після самосунення від керівництва полковника М. Продьма у Кременчуці, новим командиром стає сотник Птушко [23, 355], завдяки якому розпочинається набір добровольців.

Навесні 1919 року гордієнківці залишають Кременчук і похідним порядком просуваються через Знам'янка-Голованівськ-Балта-Бірзула, вступаючи у невеликі зброй-

ні сутички з червоними партизанами та частинами отамана М. Григор'єва, який перейшов на бік більшовиків. Відрізана від Дієвої Армії УНР, Гордієнківська кінна сотня разом з пішими частинами Запорізького корпусу з боями відходить спочатку на Умань-Балту, а згодом – на Бірзулу та Тирасполь [15, 138].

4 квітня 1919 року гордієнківці перейшли українсько-румунський кордон і після роззброєння румунами потягами були переправлені до Галичини у район Заліщиків [5, 60]. Дорогою багато вояків захворіло на тиф.

У травні 1919 року, після перепочинку та поповнення, Гордієнківська сотня була знову розгорнута у 6-й кінний полк, який після переформування увійшов до складу 8-ї Запорізької дивізії Армії УНР. Станом на 15 травня Запорізький кінний полк ім. Костя Гордієнка у своєму складі мав 17 старшин, 140 козаків при 29 конях [31].

Влітку 1919 року на базі 6-го кінного полку імені К. Гордієнка та 5-го кінного полку Чорних Запорозжців була створена 3-я Запорізька кінна бригада на чолі з полковником П. Дяченком [13, 222]. У складі Запорізької групи Армії УНР з Поділля бригада вирушила у наступ проти Червоної армії на Київ. У червні особовий склад 6-го кінного полку відзначився у ході тяжких боїв з червоними за Проскурів [6, кн.1., 90].

Активний учасник тих подій генерал-полковник Армії УНР Олександр Удовиченко у своїй відомій праці «Україна у війні за державність» (Вінніпег, 1954) з гордістю згадував, що 24 червня 1919 р., у результаті успішного наступу частин корпусу Січових Стрільців на р. Случ, українській стороні вдалося відкинути більшовиків. Відступаючого противника успішно «переслідуює кінний полк Костя Гордієнка з кінногорним дивізіоном полковника Алмазова. В наші руки попадає чимало трофеїв, серед яких – прапор 2-го таращанського полку» [5, 73].

Після залишення українськими військами 31 серпня 1919 року Києва Гордієнків-

ський кінний полк з боями відступав на захід у напрямку Проскурова.

6 грудня 1919 року гордієнківці у складі Запорізької збірної групи під командуванням генерала Михайла Омеляновича-Павленка виступили у Зимовий похід тилами червоної та білої армій. 31 грудня українські частини на чолі з полковником І. Литвиненком, у складі яких був і Гордієнківський кінний полк, підійшли до м. Умань. «Досить було показатися першим роз'їздам кінного полку Костя Гордієнка, – згадував командувач українських військ під час Зимового походу генерал-поручик Армії УНР М. Омелянович-Павленко. – як по місту почалася метушня, безладна стрілянина, що з часом перейшла в загальну паніку. Добровольці поспішки залишили місто і відійшли на Голованівськ-Єлисавет» [14, 248–249].

Вранці 11 січня 1920 року 6-й кінний полк імені К. Гордієнка, разом з іншими підрозділами Запорізького корпусу, був підступно роззброєний частинами отамана О. Волоха, який перед цим перейшов на бік більшовиків.

Частина козаків-гордієнківців, які вивалилися з більшовицького полону, 29 січня 1920 року були зведені у кінну сотню (до 50 шабель), яка невдовзі увійшла до складу кінного полку Чорних запорожців. 14 лютого 1920 року кінна сотня ім. К. Гордієнка відзначилась під час боїв з червоними за Золотоношу [13, 62–63]. Згодом Гордієнківська сотня увійшла до складу новоствореного 2-го кінного Запорізького полку, який очолив спочатку полковник Волощенко, а пізніше – полковник Д. Жупінас [14, 277].

Влітку 1920 року 2-й кінний Запорізький полк, а з ним і Гордієнківська сотня, увійшли до складу Окремої кінної дивізії Армії УНР (командир – генерал-хорунжий І. Омелянович-Павленко) [2, т. 6, 1836; 15, 153–154]. Після переходу Армії УНР на територію Польщі та її інтернування, частини Окремої кінної дивізії перебували у

таборі Вадовиць, а згодом – у районі Неполомиць [28, 23]. Саме там зусиллями колишніх вояків-гордієнківців Кінно-Запорізького полку у складі Окремої кінної дивізії постав 5-й Переяславський іменні Костя Гордієнка кінний полк [32; 28, 119].

Інша частина колишніх вояків-гордієнківців Запорізького корпусу навесні 1920 року створили у складі 6-ї Січової стрілецької дивізії Армії УНР 6-й Січовий кінний курінь ім. К. Гордієнка під командуванням сотника В. Герасименка. Особовий склад цього кінного формування взяв активну участь у польсько-радянській війні 1920 року. Влітку того ж року курінь був розгорнутий у 6-й Січовий кінний полк імені Костя Гордієнка. Гордієнківці-січовики непогано проявили себе 28–30 серпня 1920 року під час оборонних боїв за Замостя [19].

Після переходу р. Збруч, цей підрозділ був зведений у кінний дивізіон і до 1923 р. перебував у складі 6-ї Січової стрілецької дивізії Армії УНР у таборі Олександрів [29, 22; 118].

Окремі старшини та вояки-гордієнківці у жовтні-листопаді 1921 року взяли участь у Другому зимовому поході Армії УНР на територію України [29, 54]. Проте обставини склалися так, що більшості гордієнківців так і не судилося більше побачити рідної землі та взяти участь у її визволенні.

У 20-ті роки деякі гордієнківці брали активну участь у повстанському русі в Радянській Україні. У роки Другої світової війни окремі колишні старшини та вояки Гордієнківського полку воювали за незалежність України у складі Української Повстанської Армії та інших українських військових формувань.

З викладеного бачимо, що Гайдамацький кінний полк ім. Костя Гордієнка пройшов героїчний бойовий шлях, вписав яскраві і славні сторінки у національно-визвольну боротьбу українського народу.

ДЖЕРЕЛА

1. Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918) / Я. Тинченко. – К.–Л., 1996. – 371 с.
2. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина: У 10-ти т. / Гол. ред. проф. д-р В. Кубійович. – Париж–Нью-Йорк: Наукове Т-во ім. Шевченка, 1955 – 1984. – 4015 с.
3. Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність / Л. Шанковський – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1958. – 317 с.
4. Шанковський Л. Бойовий орел української кінноти / Л. Шанковський – чорні запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії Української Народної Республіки. – Київ–Вінниця: Стікс, 2010. – С. 301–310.
5. Удовиченко О. І. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917–1921 / О.І. Удовиченко – К.: Україна, 1995. – 206 с.
6. Капустянський М. Похід українських армій на Київ–Одесу в 1919 році: Короткий воєнно-історичний огляд: У 2-х кн. / М. Капустянський – Мюнхен, 1946. – Кн. 1. – 110 с; Кн. 2. – 200 с.
7. Історія Січових Стрільців 1917–1919. Воєнно-історичний нарис. – К.: Вид-во Україна, 1992. – 347 с.
8. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / Крип'якевич І., Гнатювич Б., Стефанів З. та ін. – 4-е вид. змін. і доп. – Л.: Світ, 1992. – 712 с.
9. Монкевич Б. Організація регулярної армії Української Держави 1918 року // Україна в минулому. – Київ: Львів, 1996. – С. 68–111.
10. Самутин П. Організація українського війська за часів Української Держави 1918 р. (Матеріали до історії Українського Війська) / П. Самутин // Вісті комбатанта, 1965. – № 5. – С. 10–16.
11. Петрів В. Спомини з часів української революції (1917–1921) // Військово-історичні праці. Спомини / В. Петрів. – К.: Поліграфкнига, 2002. – С. 237–623.
12. Шандрук П. Сила доблесті / П. Шандрук. – Івано-Франківськ: «Лілея-НВ», 2008. – 237 с.
13. Дяченко П. Г. Чорні запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії УНР / П. Г. Дяченко. – К.: Стікс, 2010. – 448 с.
14. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920): Документально-художнє видання / Упоряд. М. Ковальчук. – К.: Темпора. 2007. – 608 с.
15. Маслівець Г. Гордієнківський кінний полк / Г. Маслівець // За Державність. Матеріали до історії Українського війська. Зб. 10. – Торонто, 1964. – С. 129–154.
16. Монкевич Б. Слідами новітніх Запорожців. Похід Болбочана на Крим / Б. Монкевич – Л.: Червона Калина, 1928. – 200 с.
17. Шрамченко С. Піднесення українського прапора в Чорноморській флотії / С. Шрамченко // За Державність. – Каліш, 1930. – Зб. 2. – С. 120–122.
18. Андрух І. Січові стрільці у корпусі генерала Натієва / І. Андрух // Літопис Червоної Калини. – 1930. – № 4. – С. 5–31.
19. Герасименко В. Сутичка з будьонівцями. Із спогадів командира 6 кінного ім. Кошового Костя Гордієнка полку VI. Січової Стрілецької дивізії // Оборона Замостя VI. Січовою Стрілецькою Дивізією Армії УНР у 1.920 р. – Торонто: Український Воєнно-історичний Інститут, 1956. – С. 27–28.
20. Кедровський В. Українізація в російській армії // В. Кедровський // Український історик. – Нью-Йорк–Мюнхен, 1967. – Ч. 3–4 (15–16). – С. 61–77.
21. Зозуля Я. Облога Києва. Відступ Української армії на Волинь та організація санітарної служби / Я. Зозуля // За Державність. – Торонто, 1966. – Зб. 11. – С. 42–64.

22. Тинченко Я. Армии Украины 1917–1920 гг. / Я. Тинченко – М.: ООО «Восточный горизонт», 2002. – 140 с.
23. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921): Наукове видання / Я. Тинченко – К.: Темпора, 2007. – 536 с.
24. Тинченко Я. Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття. 1917–1921 роки. – К.: Тиражувальний центр УРІП, 1995. – 258 с.
25. Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917–1918. Утворення та боротьба за державність / В. Голубко.– Л.: Кальварія, 1997. – 275 с.
26. Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана / С. Литвин – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2001. – 640 с.
27. Солдатенко В. Українська революція. Історичний нарис / В. Солдатенко – К.: Либідь, 1999. – 975 с.
28. Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена. Інтернована Армія УНР у таборах Польщі і Румунії (1921–1924 рр.) / І.Срібняк – Київ-Філадельфія: Вид-во ім. О. Теліги, 1997. – 187 с.
29. Верига В. Листопадовий рейд / В. Верига. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1995. – 192 с.
30. Історія українського війська (1917–1995) / Упорядник Я. Дашкевич. – К.: Світ, 1996. – 840 с.
31. Див.: Центральний Державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) – Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 42.
32. Див.: ЦДАВО України – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 491. – Арк. 57.

ВІЙНИ СУЧАСНОСТІ

ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД УЧАСТІ УКРАЇНСЬКИХ МИРОТВОРЦІВ У РЕГІОНАХ БЛИЗЬКОГО СХОДУ ТА АФРИКИ

Андрій ХАБЧУК,
підполковник, заступник командира
військової частини А0735

Хабчук Андрій. *Історичний досвід українських миротворців у регіонах Близького Сходу та Африки.*

У статті розкрито історичний досвід участі українських військовиків у миротворчих місіях в регіонах Близького Сходу і Африки, показано особливості організації їх морально-психологічного забезпечення.

Ключові слова: *Українські миротворці, Близький Схід та Африка, морально-психологічне забезпечення.*

Хабчук Андрій. *Исторический опыт участия украинских миротворцев в регионах Ближнего Востока и Африки.*

В статье раскрыто исторический опыт участия украинских военнослужащих в миротворческих миссиях в регионах Ближнего Востока и Африки, показаны особенности организации их морально-психологического обеспечения.

Ключевые слова: *Украинские миротворцы, Ближний Восток и Африка, морально-психологическое обеспечение.*

Khabchuk Andrij. *Historical experience of the Ukrainian peacemakers is in regions Near and Africa east.*

In the article historical experience of participation of Ukrainian військовиків is exposed in peacemaking missions in regions Near and Africa east, the features of organization of them are shown morally-psychological providing.

Кей слова: *Ukrainian peacemakers, Near and Africa, morally-psychological providing east.*

Миротворча діяльність на початку XXI століття є складним багатограним процесом, невід'ємно пов'язаним з національними інтересами багатьох держав світу та цілою низкою політичних, економічних, соціальних та інших проблем.

Проблема запобігання воєнним конфліктам та припинення їх міжнародними зусиллями завжди була актуальною. Зростання, взаємозалежність держав у сучасному світі та глобалізація стосунків між ними надають цій проблемі все більшої гостроти.

У цій статті розглянуті історичні тенденції набуття Україною певного досвіду участі в миротворчих місіях на Близькому Сході та в Африці, а також підготовки військових підрозділів для участі у складі миротворчих сил на території держав цих регіонів.

Актуальність статті полягає у зростанні занепокоєності світової спільноти щодо дестабілізації політичної ситуації в країнах близькосхідного та африканського регіонів на початку 2011 року, тому досвід України, набутий у ході миротворчих місій у цих регіонах, має певний інтерес з погляду на події, що розвиваються.

Сучасний Близький, Середній Схід та Африканський регіон знаходяться у складній безпековій ситуації. З'являються нові загрози та виклики стабільності і розвитку, які впливають не лише на окремі держави, а й на глобальну безпеку та розвиток у світі. Міждержавні та внутрішні збройні конфлікти, етнічне протистояння, діяльність терористичних організацій, прояви сепаратизму, національного і релігійного екстре-

мізму, транснаціональна організована злочинність, розповсюдження зброї масового ураження, екологічні катастрофи, епідемії тощо – все це є загрозою кожній державі.

Сьогодні міжнародна миротворча діяльність стала одним із дієвих способів забезпечення національної та воєнної безпеки держав, недопущення розповсюдження наслідків воєнних конфліктів на інші регіони. Україна є активним учасником та членом міжнародної співдружності саме завдяки такій роботі. Роль України як посередника та миротворця є сьогодні предметом активних досліджень вітчизняних науковців. Тому не випадково, що ця участь України позитивно сприймається як з боку міжнародних організацій, так і з боку сторін конфлікту. Цьому сприяє позитивний імідж миролюбної держави, відсутність будь-яких конфліктів на території самої України, наявність добрих політичних відносин з усіма країнами Близького Сходу та Африки, наявність в українських миротворців досвіду завдяки участі в операціях з підтримки миру. Відповідну роль займає і відсутність в Україні колоніального минулого та експансіоністського сучасного.

Наприкінці ХХ ст. держави, на територіях яких відбувалися міжетнічні, збройні та інші конфлікти, все частіше почали висловлювати бажання бачити в якості миротворців країн-сусідів, через схожість менталітетів та розуміння специфіки регіону. Втім, присутність українських фахівців у таких місіях завжди сприймається позитивно завдяки їх толерантності та високому професіоналізму. Розвиток відносин у сфері

миротворчої діяльності з близькосхідними та африканськими країнами диктується не лише інтересами незалежної України, а й факторами відносної географічної близькості та історії двосторонніх зв'язків України з цими країнами за радянських часів.

Характер загроз та особливості сучасного світу обумовлюють посилення залежності національної безпеки кожної держави від ситуації у будь-якому регіоні світу. Особливу небезпеку становлять збройні конфлікти, які не лише мають руйнівний потенціал, але й суттєво впливають на міжнародну стабільність і безпеку. Проведення ефективних заходів, спрямованих на запобігання виникненню таких конфліктів та їх врегулювання, можливо лише за умови колективних зусиль багатьох держав у рамках міжнародної миротворчої діяльності – дій держав з підтримання або відновлення міжнародного миру і безпеки під егідою ООН, ОБСЄ та інших міжнародних організацій у сфері безпеки [4].

Сучасна миротворча діяльність України є активною та має тенденцію до розширення географічних рамок, зміцнюючи військово-політичний авторитет держави. Миротворчі операції – це один із найбільш вагомих елементів підтримки високого рейтингу українських військових, що дає можливість на практиці пройти справжню військову підготовку та, у свою чергу, продемонструвати потенціал військової майстерності. *К. Клаузевиц зазначав, що у «...Європі мир рідко буває усюди, та й в інших частинах світу війни ніколи не закінчувалися. Тому держава, що перебуває на протязі тривалого часу в мирі, повинна постійно залучати до себе окремих офіцерів, які відзначилися на цих театрах війни або ж відправляти туди своїх офіцерів, щоб вони мали можливість там познайомитись з війною»* [10].

Початок 2011 року відзначився як спалах дестабілізації політичної ситуації у Північній Африці і на Близькому Сході. Акції протестів, що пройшли в Єгипті, Алжирі, Тунісі, Йорданії, Ємені та Лівії свід-

чать про початок глобальних процесів у цьому регіоні, що можуть у подальшому негативно вплинути як на безпеку в регіоні так і за його межами [14]. Ситуація в Лівії переросла у громадянську війну і набула такого військового резонансу, що Рада безпеки ООН, з метою порятунку від загибелі мирного населення, запровадила санкції проти керівництва держави.

Історія участі Збройних Сил України у міжнародних миротворчих операціях налічує майже два десятиліття. Досвід щодо виконання завдань українськими військовими у складі миротворчих місій – колосальний. За час участі Збройних Сил України в міжнародних миротворчих операціях (з 1992 року) більше 35 000 військовослужбовців взяли участь у 27 міжнародних миротворчих операціях (місіях) у різних регіонах світу [9].

Першою місією українських миротворців на Близькому Сході стала участь у місії ООН у Лівані. У 2000 році 3 окремий інженерний батальйон ЗС України приступив до виконання своїх обов'язків щодо розмінування мінних полів та автомобільних шляхів; будівництва доріг та фортифікаційних систем, опорних пунктів. Саме діяльність саперних підрозділів та участь у ре-

конструкції порушеної інфраструктури стали візитними картками українських миротворців [16]. А вже у 2007 року бельгійські військовослужбовці вивчали досвід український саперів щодо розмінування Південного Лівану [17].

Короткочасне перебування українських військових квітень-серпень 2003 року, з гуманітарною місією у Державі Кувейт

стало підготовчим кроком до участі України в операціях на території Іраку. До Кувейту було направлено 19 окремих батальйон радіаційного, хімічного та біологічного захисту, з метою захисту цивільного населення Кувейту у разі застосування іракськими військовими зброї масового ураження (ЗМУ) та участі у ліквідації наслідків можливого застосування ЗМУ на території Держави Кувейт [8].

Особливі сторінки в історію миротворчої діяльності України вписані особовим складом українського миротворчого контингенту у Республіці Ірак. З серпня 2003 по грудень 2005 року український миротворчий контингент виконував завдання у складі Коаліційних об'єднаних оперативних сил в Іраку. Окрема механізована бригада Збройних сил України входила до складу багатонаціональної дивізії (Центр – Південь) під загальним керівництвом ЗС Республіки

Польща. Український контингент в Іраку був найбільший за чисельністю з п'яти українських угруповань, які підтримували мир у 2005 році у різних куточках світу, та четвертим за чисельністю іноземним угрупованням в Іраку. Його основними завданнями було підтримка безпеки у зоні відповідальності, супроводження конвоїв, гуманітарних вантажів, несення служби на блокпостах, патрулювання.

У 2005 році український контингент був ви-

ведений з Іраку. Але було прийняте рішення про те, що 50 осіб миротворчого персоналу України продовжать виконувати свої обов'язки в Іраку у складі тренувальної місії НАТО, групи допомоги державним установам та відділі військової допомоги [6]. Їх завданнями були допомога у тренуванні іракських військовослужбовців та фахівців з дотримання правопорядку, розробки пропозицій до проектів нормативно-правових актів Іраку та ін.

За два роки, які український контингент провів в Іраку, Україна покращила свій імідж на світовій арені, а її військовослужбовці набули величезного досвіду проведення миротворчих операцій в умовах бойового протистояння численним угрупованням бойовиків, участі у відновленні інфраструктури країни, підготовки новостворених силових структур Іраку тощо.

Афганістан став новою точкою на карті миротворчої присутності України. Десятеро офіцерів, які були відправлені відповідно до Указу Президента України від 26 січня 2007 року, не беруть участі в бойових операціях. Один із них – спеціаліст із цивільно-військових відносин – проходить службу в штабі у Кабулі. Сім офіцерів входять до складу литовської групи, що займається відновленням освітніх, медичних, адміністративних установ. Ще два офіцери – військові лікарі – у складі литовського підрозділу [15].

Географія участі України у миротворчих операціях в Африці є досить широкою. Так, з січня 1996 по лютий 1999 року більше 200 українських військовослужбовців, військових спостерігачів брали участь у Місії ООН в Анголі [7], основним завданням якої було відновлення інженерної інфраструктури у зонах відповідальності (відновлення шляхів, наведення мостів та понтонно-мостових переправ через річки) [19].

З березня 2001 по грудень 2005 року підрозділи ЗС України приєдналися до Місії ООН у Сьєрра-Леоне [7]. Основними завданнями 20 окремого вертолітного за-

гону ЗС України було: перевезення персоналу Місії та високоповажних осіб; перевезення вантажів; медичне транспортування; евакуація поранених; польоти спостереження; повітряне супроводження переміщення військ. У той же час, 4 окремих ремонтно-відновлювальний батальйон займався обслуговуванням та ремонтом матеріально-технічних ресурсів, наданих Збройними Силами України до складу Місії ООН у Сьєрра-Леоне, та підготовкою екіпажів бронетранспортерів і водіїв вантажних автомобілів; супроводженням гуманітарних вантажів. Окрему місію виконували військові спостерігачі та офіцери штабу [18]. У цій Місії були задіяні саме ті підрозділи ЗС України, які користуються найбільшим попитом у миротворчих операціях – кваліфікація українських пілотів та спроможність працювати у тяжких кліматичних умовах була неодноразово підтверджена на практиці. У той же час, самі вертольотчики отримали серйозну можливість льотної практики.

Важливою діяльністю українських миротворців є Місія ООН у Ліберії за участю 56 окремого вертолітного загону [3]. Його основними завдання є: перевезення персоналу Місії та високоповажних осіб; перевезення вантажів; медичне транспортування; евакуація поранених; польоти спостереження; повітряне супроводження переміщення військ. Крім того, 04.11.2010 року Верховна Рада схвалила рішення Президента України щодо участі миротворчого контингенту України у наданні оперативної підтримки Місії ООН у Кот-д'Івуарі. Із 26.12.2010 року українські військовослужбовці зі складу 56-го окремого вертолітного загону ЗС України Місії ООН у Ліберії забезпечують оперативну підтримку Місії ООН – патрулюють із повітря проблемні території [19]. Окрім великих контингентів, Україна також надсилає своїх військових спостерігачів, як це було зроблено у випадку Місії ООН в Ефіопії та Еритреї [5] (листопад 2004 року – липень 2008 року, 7 осіб у кожній ротатії) [18], та Місії ООН у Демократичній Республіці Конго [2], Судані.

Досвід успішної участі у миротворчих операціях надав Україні моральне право звернутися до Секретаріату ООН з ініціативою щодо встановлення Міжнародного

дня миротворця. У зв'язку з тим, що перша в історії офіційна миротворча акція ООН розпочалася 29 травня 1952 року на Близькому Сході, Україна запропонувала саме цю дату для щорічного всесвітнього шанування організаторів і безпосередніх учасників міжнародної миротворчої діяльності, яка офіційно відзначається в Україні з 2003 року.

Досвід організації морально-психологічного забезпечення українських миротворчих контингентів на Близькому Сході.

Локальні війни та збройні конфлікти мають не тільки воєнні, а і морально-психологічні особливості. У ході цих війн здійснюється масовий інформаційно-психологічний вплив на війська, різко збільшуються психогенні втрати, які можуть призвести до значного зниження боєздатності військ, ускладнюється підтримання сприятливої морально-психологічної обстановки у районах виконання військами бойових завдань. Все це висуває в розряд найважливіших завдань підготовки і ведення бойових дій морально-психологічну підготовку.

Досліджуючи морально-психологічне забезпечення (МПЗ) військовослужбовців у міжнародних миротворчих операціях Збройних сил України, науковці стверджують, що МПЗ гармонійно сприяє підвищенню емоційних і бойових якостей військовослужбовців, необхідних для ефективного виконання службових завдань під час збройних конфліктів у складній соціально-політичній та інформаційно-психологічній обстановці, яка швидко змінюється.

Морально-психологічне забезпечення миротворчих операцій – це один з основних видів всебічного забезпечення підготовки миротворчих підрозділів та персоналу.

Досвід воєн і військових конфліктів останніх десятиріч свідчить, що будь-який противник намагається активно впливати на моральні і психологічні якості, психофізіологічний стан, настрої, бойову активність особового складу протилежної сторони у мирний та воєнний час.

Збройні Сили України не мають великого досвіду бойових дій у сучасних умовах, але накопичується досвід підготовки особового складу частин та підрозділів до дій під час проведення миротворчих операцій. Узагальнюючи досвід організації та проведення заходів морально-психологічної підготовки військовослужбовців збройних сил країн світу, а також набуваючи особистого, Збройні Сили уникають помилок, розробляють найбільш ефективні напрямки морально-психологічної підготовки особового складу. Про це свідчать заходи МПЗ, які проводилися під час підготовки військовослужбовців Збройних Сил України до виконання миротворчих завдань на території Близького Сходу та Африки.

Зміст МПЗ під час виконання миротворчих місії на Близькому Сході визначався і уточнювався відповідно до міжнародного права, відповідних резолюцій ради безпеки ООН, Кодексу учасника бойових дій, рішень та наказів командуючих миротворчих контингентів.

При організації МПЗ миротворчої місії враховувались такі фактори:

– *загальні*: воєнно-політична, загальнополітична, економічна і релігійна обстановка в регіоні, ставлення до української місії з боку місцевого населення та ін.;

– *часткові*: укомплектованість, бойова згуртованість і рівень професіоналізму особового складу, особливості виконання завдань, дислокація на місцевості, віддаленість від основних сил підрозділу;

– *індивідуальні*: індивідуально-психологічні і особисто-професійні особливості військовослужбовців, психологічна характеристика військових колективів.

Сукупність цих чинників впливала на морально-психологічний стан військовослужбовців, визначала ступінь їх внутрішньої готовності до виконання складних миротворчих завдань. Водночас вони впливали і на сам зміст МПЗ, вибір засобів і способів його реалізації.

Серйозним випробуванням для українських військових стало подолання шляху до зони майбутніх дій. Зважаючи на безпрецедентну кількість особового складу та техніки, передислокація здійснювалась морським та авіаційним транспортом.

З окремими військовослужбовцями проводилась робота щодо підвищення їх психологічної стійкості і готовності до подолання стресових ситуацій, до впевнених дій в екстремальних умовах гірських доріг та пустелі.

Серед складових МПЗ виконання миротворчої місії мало важливе місце інформаційно-пропагандистське забезпечення (ІПЗ). Організовувалось воно з метою оперативного цілеспрямованого і своєчасного інформування особового складу про військово-політичну обстановку в Лівані та Близькому Східному регіоні, завдання, які покладаються на український контингент тощо. Формування у військовослужбовців глибокого почуття гордості за належність до Збройних

Сил України, показ культури і традицій українського народу, формування свідомих захисників Батьківщини.

Встановлення та підтримання зв'язків з органами місцевої влади в Іраку, лідерами політичних партій і громадських організацій, засобами масової інформації вважалося настільки важливим завданням, що ним у кожній бригадній ротації безпосередньо опікувались командири бригад, їх заступники з гуманітарних питань. Важливим завданням ІПЗ під час кожної ротації було створення та підтримання позитивного іміджу українського миротворчого контингенту ЗС України серед місцевого населення. Цей процес здійснювався за рахунок налагодження тісної взаємодії командування бригади, відділів штабу з місцевими органами державної влади, духовенством, найбільш впливовими особами провінції, керівниками іракської поліції, прикордонної поліції та національної гвардії. Оперативне інформування особового складу здійснювалось щоденно перед початком виконання кожного завдання впродовж 10–15 хвилин. Суспільно-політичне інформування особового складу про зміни в обстановці, події у зоні відповідальності проводились щоденно в ранковий час. Більш складною була орга-

нізація інформування особового складу на блокпостах, тут вона мала одиничний характер [11, 12, 13].

Культурологічне забезпечення у ході виконання миротворчих місій було організоване з метою: гуманітарної освіти та виховання особового складу; мобілізації особового складу на виконання завдань, що стоять перед частинами з'єднання; організації культурного відпочинку особового складу; підвищення загальноосвітнього, культурного і технічного рівня військово-службовців, формування у них культурних та естетичних поглядів, смаків, потреб і навичок.

Психологічне забезпечення підготовки і виконання миротворчих завдань – це комплекс специфічних заходів щодо підтримки високої бойової готовності військово-службовцями, запобігання негативних індивідуальних та групових психічних явищ. Суворі природні умови південного Лівану, гірсько-пустельна місцевість, незвичний клімат створювали для українських воїнів чимало об'єктивних труднощів. Руїни населених пунктів, безліч мінних полів та періодична стрілянина ворогуючих сторін, релігійний фанатизм – все це негативно впливало на психіку воїнів, створювало пригнічений настрій.

Враховуючи той факт, що перша ротація українських миротворців у південному Лівані розташовувалась під відкритим небом, їй довелось все розпочинати з нуля. Ці обставини викликали ряд специфічних завдань ІПЗ, а саме: навчання та виховання особового складу в дусі бережливого ставлення до води; розуміння економії води стало справою кожного військово-службовця. Спільно з медичними працівниками батальйону проводилась робота з профілактики

(запобіганню укусів змій, фаланг, гірських скорпіонів), вивчення основних засобів надання першої медичної допомоги постраждалим.

В Іраку бригади кожної ротації здійснювали неймовірно виснажливий 500-кілометровий марш з бази США «Койот» у Кувейті до бази «Дельта» на аеродромі Аль-Кут в Іраку. Люди та техніка прибували до місця призначення своєчасно і без втрат. Особовий склад у незвичних умовах (50–60 °С) розміщувався у вказаному районі, приступав до виконання завдань і, що важливо, паралельно з цим долав непросту, болючу адаптацію до кліматичних умов Іраку.

В умовах миротворчої діяльності в Іраку значне місце відводилося проблемі перевтомлення – стану організму на межі патології, яке розвивається під впливом тривалої та безперервної роботи у стані втоми, або тоді, коли регламентований відпочинок між циклами роботи є недостатнім для відновлення фізичного і психічного здоров'я, а об'єктивно-суб'єктивні ознаки втоми зберігаються.

Заходи соціально-правової роботи при застосуванні українських військ у складі міжнародних миротворчих контингентів були направлені на: створення та забезпечення соціальних та правових умов для виконання особовим складом бойових і

спеціальних завдань, реалізації прав і пільг військовослужбовців, членів їх сімей, дотримання моральних принципів поведінки, норм міжнародного гуманітарного права, підтримання високої дисципліни, організованості та правопорядку.

За роки участі України в міжнародних місіях, накопичений певний досвід організації МПЗ підготовки та виконання завдань миротворчої діяльності, який постійно удосконалюється і спрямований на формування та підтримку оптимального морально-психологічного стану особового складу, високих бойових і морально-психічних якостей, дисциплінованості та правопорядку, згуртованості військових колективів на рівні, необхідному для успішного виконання всіх покладених завдань.

Таким чином, майже двохдесятилітня участь України у миротворчій діяльності, підвищує авторитет держави на міжнародній арені, дає змогу взяти участь у створенні колективної безпеки у світі, зробити свій внесок у підтримання міжнародного миру і стабільності. Миротворча діяльність є пріоритетною для української зовнішньої політики, яка веде до зміцнення зовнішніх гарантій національної безпеки, а поглиблення співробітництва з НАТО та ООН має істотний позитивний вплив на безпеку України і відповідає її національним інтересам.

ДЖЕРЕЛА

1. Закон України «Про схвалення рішення Президента України про направлення миротворчого контингенту для участі України в Місії Організації Об'єднаних Націй в Сьєрра-Леоне»: [прийнятий 14 грудня 2000 року]. – Режим доступу: URL: <http://www.rada.gov.ua>.
2. Закон України «Про схвалення рішення Президента України про направлення миротворчого контингенту і миротворчого персоналу для участі України в Місії Організації Об'єднаних Націй в Демократичній Республіці Конго та миротворчого контингенту для участі України в Тимчасових силах Організації Об'єднаних Націй у Лівані»: [прийнятий 22 червня 2000 року]. – Режим доступу: URL: <http://www.rada.gov.ua>.
3. Закон України «Про схвалення рішення Президента України щодо направлення миротворчого контингенту для участі України в Місії Організації Об'єднаних Націй у Ліберії»: [прийнятий 09 грудня 2003 року]. – Режим доступу: URL: <http://www.rada.gov.ua>.

4. Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 24 квітня 2009 року «Про Стратегію міжнародної миротворчої діяльності України» : [від 15 червня 2009 року]. – Режим доступу: URL: <http://www.rada.gov.ua>

5. Указ Президента України «Про направлення миротворчого персоналу для участі України в Місії Організації Об'єднаних Націй у Ефіопії та Еритреї» : [від 08 грудня 2000 року]. – Режим доступу: URL: <http://www.rada.gov.ua>

6. Указ Президента України «Про направлення миротворчого персоналу України до Республіки Ірак» : [від 30 листопада 2005 року]. – Режим доступу: URL: <http://www.rada.gov.ua>

7. Постанова Верховної Ради України «Про надання інженерно-мостового підрозділу до Місії ООН в Анголі» : [прийнята 16 січня 1996 року]. – Режим доступу: URL: <http://www.rada.gov.ua>.

8. Угода (у формі обміну листами) між Україною та Державою Кувейт про надання допомоги 19-м окремим батальйоном радіаційного, хімічного та біологічного захисту Збройних Сил України в захисті цивільного населення Держави Кувейт від наслідків можливого застосування зброї масового ураження та у ліквідації можливих наслідків застосування зброї масового ураження на території Держави Кувейт. // Міністерство оборони України. – Режим доступу: URL: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=414_005.

9. Публічний звіт Міністра оборони України М. Б. Єжеля щодо перших 100 днів роботи на посаді глави українського військового відомства. від 01.07.2010. – Режим доступу: URL: www.mil.gov.ua/news/print_news.php?lang=ua&id=18722 .

10. Філософія і методологічні проблеми воєнної теорії та практики / Під заг. ред. С. П. Мосова. – К.: НАОУ, 2006. – 308 с.

11. Звіт про діяльність 6 окремої механізованої бригади по підтриманню миру і стабільності в провінції Васі (республіка Ірак). – м. Аль-Кут: ГШ ЗСУ, 2004. – 304 с.

12. Звіт про діяльність 7 окремої механізованої бригади по підтриманню миру і стабільності в провінції Васі (республіка Ірак). – м. Аль-Кут: ГШ ЗСУ, 2005. – 182 с.

13. Звіт про діяльність 81 тактичної групи по підтриманню миру і стабільності в провінції Васі (республіка Ірак). – м. Аль-Кут: ГШ ЗСУ, 2005. – 337 с.

14. Дубровин Д. Волнения в Египте и события в Тунисе в долгосрочной перспективе могут оказать влияние на безопасность государств НАТО. – Режим доступу: URL: <http://ru.euronews.net/newswires/729197-newswire/> .

15. Кравченко В. Афганська місія українських миротворців // Дзеркало тижня. – 2009. – № 7 (735)

16. За підсумками навчання заступник командувача тимчасових сил ООН у Лівані особливо відзначив злагодженість дій та високий професіоналізм військовослужбовців «Укрінжбату», оцінивши їх на «відмінно» // Міністерство оборони України. – Режим доступу: URL: <http://www.mil.gov.ua/index.php?lang=ua&part=news&sub=read&id=5811> .

17. Бельгійські військові вивчають український досвід розмінування у Південному Лівані та знешкодження боєприпасів часів Першої світової війни. // Міністерство оборони України. – Режим доступу: URL: <http://www.mil.gov.ua/index.php?lang=ua&part=news&sub=read&id=10582> .

18. Історія участі Збройних Сил України у міжнародних миротворчих операціях // Міністерство оборони України. – Режим доступу: URL: <http://www.mil.gov.ua/index.php?part=peacekeeping&lang=ua&sub=history>.

19. УНІАН «Верховна Рада схвалила рішення Президента про направлення миротворців до Кот-д'Івуару». Режим доступу: URL: <http://economics.unian.net/ukr/>

АРХІВИ, ДОКУМЕНТИ

ЛИСТУВАННЯ ПІДПІЛЛЯ ОУН(Б) НА ВОЛИНІ ТА ПОЛІССІ

Ми пропонуємо увазі читачів журналу продовження анотованого покажчика «Листування провідників ОУН і командирів УПА», підготовленого за матеріалами Галузевого державного архіву Служби безпеки України (перший розділ «Листи Степана Бандери, членів ЗЧ ОУН і ЗП УГВР» опублікований у «Воєнній історії» № 1(49) за 2010 рік, другий – «Листування керівництва ОУН (б) і УПА на українських землях» – у № 4(52), № 5(53) та № 6(54) за 2010 р., а початок третього – «Листування підпілля ОУН(б) на Волині та Поліссі» – у № 1(55) за 2011 р.).

Коренюк Василь

[«Модест», «Палій»]

(1919 р., с. Уїздці Здолбунівського р-ну Рівненської обл. – грудень 1945 р., с. Романів Теремнівського р-ну Волинської обл.)

Навчався у Львівській гімназії. У 1938–1939 викладав фізкультуру в школі с. Кунин Здолбунівського р-ну, керував драматичним гуртком. Одружився з донькою священника Вірою Федотовою (1939). Радо сприйняв установа на Волині радянської влади. У 1941-му був мобілізований до ЧА. Потрапив у німецький полон. 1944 р. – заст. шефа відділу військової розвідки ВО «Богун» ОУН(б) на ПЗУЗ. Учасник Гурбівського бою. У 1945 – референт СБ і член проводу ОУН(б) на ПЗУЗ. Загинув у грудні 1945 р. у бою з підрозділом ВВ НКВС, наведеним спецгрупою на чолі з керівником зв'язку Луцької округи ОУН(б) Кравчуком Й.-«Твердим». Сотник контррозвідки УПА від 12.12.1945 р. Нагороджений Срібним Хрестом Заслуги посмертно.

* * *

До «Верещаки» [Воробець Ф.].

Від 28 листопада 1945 р.

В. Коренюк повідомляє, що С. Янишевський-«Далекий» хотів на нього вчинити замах. Коли замах не вдався, попросив їхати геть. Також у листі автор рекомендує адресатові «розробити» заступника С. Янишевського – «Ореста».

Копія листа наводиться у записці невідомого працівника УНКВС у Рівненській обл. для заст. нач. УББ НКВС УРСР підполковника Задої (точна дата не встановлена). Документ був підшитий до справи «Болото» у 1946 р.

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 65. – Спр. С-8978. – Ч. II. – Арк. 53–54. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

Королюк Віра

[«Мар'яна», «Христя»]

(1920 р., с. Княгинин Луцького р-ну Волинської обл. – 17.01.1954 р., с. Буцинь Старо-вижівського р-ну Волинської обл.)

Дружина провідника Луцької округи ПЗК «Москва» О. Савири. Станом на 1949 р. була його машиністкою.

* * *

До «п.» [Литвинчук І.].

Від 21 жовтня 1949 р.

Авторка інформує, що отримала наказ відійти з «Антоном» [Римарчук Д.] з місця постою. Однак виконати його не може, оскільки лікує «Н.» [Савира О.]. Просить поставитися до цього з розумінням і посприяти у пошуку необхідних ліків. Також йдеться про недовіру підпільників провіднику «Н.» [Савира О.].

Оригінал документа був вилучений працівниками УМДБ Волинської обл. 21.11.1949 р. під час ліквідації «Романа» [Ступачинський І., зв'язковий] на мертвому пункті зв'язку «Пчола» [пункт зв'язку проводу ОУН(б) на ПЗУЗ, територія Коритницького лісу (Локачинський, Горохівський р-ни Волинської обл.)].

Оригінал документа був вилучений працівниками МДБ 21.11.1949 р. під час ліквідації зв'язкового І. Ступачинського-«Романа» на мертвому пункті зв'язку «Пчола». Цитується у спецповідомленні про ліквідацію «Романа», адресованому в.о. нач. УМДБ Волинської обл. полк. Будкіним для заступника нач. упр. 2-Н МДБ УРСР полк. Шорубалки (від 25.11.1949 р.).

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 59 (1953 р.). – Спр. 17. – Т. 2. – Арк. 292. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

Кроль Іван

[«Зінько», «Клим», «Чорнота»]

(1918 чи 1920 р., с. Великі Селища Соснівського р-ну Рівненської обл. – 13.05.1951 р., біля с. Корчин Деражненського р-ну Рівненської обл.).

Сільський учитель. Був слухачем педагогічних курсів у Костополі на Рівненщині. 1941–1942 рр. – учитель у с. Соснівка. У роки німецької окупації працював в поліції. З 1943 р. – член ОУН(б). 1944 р. – провідник Людвипільського р-ну, к-р одного з підрозділів УПА. 1945 р. – провідник Костопільського надрайону. 1946 р. – організаційний референт самопроголошеного проводу краю «Одеса». Очолив цей провід після арешту С. Янишевського. Загинув у сутичці з чекістсько-військовою групою старшого оперуповноваженого відділу 2-Н УМДБ Рівненської обл. кап. Печонкіна.

* * *

До «Ярослава» [Берник І. референт СБ Костопільського надрайону].
Від 26 квітня 1947 р.

Автор просить адресата наказати «Крукові» й «Василеві» прискорити ліквідацію станиць радянських винищувальних батальйонів у селах Костопільського р-ну.

Оригінал документа був вилучений працівниками МДБ 27.04.1947 р. у ліквідованого референта зв'язку Костопільського надрайону О. Таргонія-«Марка». Переклад російською наводиться у повідомленні невідомого працівника МВС для невідомого працівника ЦК КП(б)У про ліквідацію референта зв'язку Костопільського надрайону О. Таргонія-«Марка» (від 10.05.1947 р.).

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 39 (1953 р.). – Спр. 5. – Арк. 86. Копія, машинопис. Переклад російською мовою, здійснений невідомим.

* * *

До «Ярослава» [Берник І., референт СБ Костопільського надрайону].
Від 26 квітня 1947 р.

Наказується підробити документи для «Голуба», «Юри» та «Яструба» і разом з ними легалізуватися «на сході».

Оригінал документа був вилучений працівниками МДБ 27.04.1947 р. у ліквідованого референта зв'язку Костопільського надрайону О. Таргонія-«Марка». Переклад російською наводиться у повідомленні невідомого працівника МВС для невідомого працівника ЦК КП(б)У про ліквідацію референта зв'язку Костопільського надрайону О. Таргонія-«Марка» (від 10.05.1947 р.).

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 39 (1953 р.). – Спр. 5. – Арк. 87. Копія, машинопис. Переклад російською мовою, здійснений невідомим.

* * *

[Адресат не вказаний]. [Грицюк О., провідник Костопільського р-ну].
Від 26 квітня 1947 р.

Міститься вказівка ліквідувати станиці радянських винищувальних батальйонів у Рокитному та ін. населених пунктах.

Оригінал документа був вилучений 27.04.1947 р. працівниками МДБ у ліквідованого референта зв'язку Костопільського надрайону О. Таргонія-«Марка». Фрагмент копії цитується у повідомленні невідомого працівника МВС для невідомого працівника ЦК КП(б)У про ліквідацію референта зв'язку Костопільського надрайону О. Таргонія-«Марка» (від 10.05.1947 р.).

ГДА СБ України. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 39 (1953 р.). – Спр. 5. – Арк. 87. Фрагмент копії. Машинопис.

* * *

До «командира» [Янишевський С.].
Від 19 червня 1947 р.

Автор звітує про перебування у Тучинському р-ні на Рівненщині. Також констатовано, що у с. Дроздів роззброєно радянських «істребків». Радянська влада організувала

провокаційну групу псевдобандерівців, пригнічує заможних селян, запроваджує кругову поруку і готує списки кандидатів на переселення до Сибіру, зазначається у документі. Згадуються повстанці: «Данько», «Мусій», «Сухий».

Оригінал документа був вилучений 08.07.1947 р. працівниками МДБ у затриманій кур'єрки в Пустомитському лісі біля с. Собівка.

ГДА СБ України. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 57 (1953 р.). – Спр. 4. – Т. 1. – Арк. 366–368. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

* * *

До «командира» [Янишевський С.].

[Дата не вказана]. [Літо 1947 р.].

Йдеться про обстріл «Василя» радянськими чинниками у Рогалевському лісі і загибель «Медведя». Автор висловлює сумнів у тому, що лист, який надійшов від «Ярославенка», справжній. Міститься прохання прорецензувати дві статті до липневого номера неназваної повстанської газети.

Оригінал документа був вилучений 08.07.1947 р. працівниками МДБ у затриманій кур'єрки в Пустомитському лісі біля с. Собівка.

ГДА СБ України. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 57 (1953 р.). – Спр. 4. – Т. 1. – Арк. 364–365. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

* * *

До «Литканюка» [комендант ВОП-у при проводі Сарненського надрайону ОУН(б)].

Від 27 жовтня 1947 р.

Автор інформує про встановлення зв'язку з керівництвом ОУН(б) на УЗ. Схвально оцінює роботу ПСК «Одеса». Засуджує діяльність «Смока» [Козак М.]. Також автор листа обіцяє, що згодом опише події більш розгорнуто у комунікаті.

Оригінал документа був вилучений 07.11.1947 р. працівниками МДБ у ліквідованого коменданта ВОП Сарненського надрайону «Литканюка». Копія наводиться у повідомленні нач. УМДБ Рівненської обл. полк. Шевченка для міністра МДБ Савченка про ліквідацію коменданта ВОП Сарненського надрайону «Литканюка» (від 27.11.1947 р.).

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 39 (1953 р.). – Спр. 6. – Арк. 315–316. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

* * *

До «Василя» [Грицюк О., провідник Костопільського р-ну].

Від 1 листопада 1948 р.

Висловлюється подяка за надані 500 крб., надісланий звіт про діяльність у р-ні упродовж вересня 1948 р. Автор листа рекомендує, як готуватися до настання зими. Звертає особливу увагу на дотримання конспірації. Також міститься наказ про необхідність розбити збройні боївки на малі групи (по 2–3 чол. у кожній) і розмістити їх по криївках.

Оригінал документа був вилучений працівниками МДБ 29.11.1948 р. під час ліквідації О. Грицюка-«Василя» у Суському лісі біля с. Соломка (Рівненська обл.). Переклад російською наводиться у повідомленні нач. УМДБ Рівненської обл. полк. Шевченка для заст. мін. МДБ ген.-майора Дроздова про ліквідацію провідника Костопільського р-ну О. Грицюка-«Василя» (від 03.12.1948 р.).

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 41 (1953 р.). – Спр. 6. – Арк. 91–92.
Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

Згадки про листи Кроля Івана

До «Сівача» [Кобринович В.].

Від 18 квітня 1946 р.

Опубл.: *Літопис УПА. Нова серія*. – Київ–Торонто, 2006. – Т. 8. – С. 140–145.

Крутів Феодосій

[«Завзятий»]

(1914 р., с. Малий Житин Рівненського р-ну Рівненської обл. – 26.06.1947 р., с. Великий Житин Рівненського р-ну Рівненської обл.)

Станом на 1942 р. – член ОУН(б). 1945–1947 рр. – політичний референт Олександрійського р-ну. Загинув у бою з опергрупою Олександрійського РВ МДБ.

* * *

До «Бориса» [Павлюк Б.?).

Від 14 серпня 1945 р.

Автор листа просить адресата приїхати на зустріч і обговорити справу щодо криївок. Також він пояснює, чому раніше не надіслав гроші.

ГДА СБ України. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 56 (1953 р.). – Спр. 1. – Т. 1. – Арк. 57.
Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

Кудра Володимир

[«Бурлака», «Заграва», «Орест», «Роман», «Старий», «ТМР»]

(1922 р., с. Малий Омеляник (Боголюби) Луцького р-ну Волинської обл. – 08.07.1955 р., с. Сушки Баранівського р-ну Житомирської обл.)

З бідної селянської родини. Закінчив Луцьку семирічку (1937 р.), курси садівників-городників, педагогічні курси (1940 р.). Далі працював на Луцькій авторемонтній базі. З 1939 р. – член ОУН. До 1941 р. очолював один з кущів у Луцькому р-ні. У роки німецької окупації – член «Січі», «Господарської служби України». На нелегальному положенні – з березня 1943 р. як чотовий першої сотні УПА ім. Коновальця. У складі групи УПА «Тютюнник» б. уч. у пропагандистських рейдах теренами Житомирської і Хмельницької обл. З березня 1944 р. – воює за УПА на Холмщині. Восени 1944 р. був призначений С. Янишевським «комендантом бойових груп на СУЗ». Очолював проводи Малинського р-ну (березень–травень 1945 р.), теренів «Роздоріжжя» (Північна Житомирщина), «Плацдарм» (Північна Київщина). Повернувся на ПЗУЗ у червні 1945 р. Від 1947 р. – член ПСК «Одеса». Упродовж 1945–1955 рр. – учасник багатьох рейдів на СУЗ. Загинув у бою з чекістсько-військовою групою.

* * *

До «Томи» [Янишевський С.].
Від 8 червня 1947 р.

Йдеться про діяльність радянської влади на території, де перебуває автор. [Мабуть це ПЗК «Москва», тому що автором листа зазначено, що він пібув до «Максима», а це псевдонім провідника ПЗК Литвинчука І.]. «Дніпро» досі не може знайти собі місце для безпечного постою, зазначається у документі. Повідомляється і таке: «Дем'ян» виїхав, взявши з собою 21 тис. карб. Автор згадує, що працівники НКВС заарештували його дружину, але згодом відпустили.

Оригінал документа був вилучений органами МДБ 8.07.1947 р. в арештованій кур'єрки ОУН(б) у Пустомитському лісі біля с. Собівка. Фрагменти наводяться у доповідній записці від 21.07.1947 р. зі справи «Приречені».

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 57 (1953 р.). – Спр. 4. – Т. 1. – Арк. 359.
Копія фрагментів, машинопис.

* * *

[Адресат не вказаний]. [Швед Л., провідник Рівненського р-ну].
[Дата не вказана]. [Від 22 серпня 1947 р.].

Автор зобов'язує адресата взяти під свою опіку навчальний процес нових підпільників.

Оригінал листа був вилучений працівниками МДБ 01.12.1947 р. під час ліквідації Л. Шведа-«Маслюка» біля с. Корнин Рівненського р-ну Рівненської обл. Фрагменти цитуються у повідомленні нач. УМГБ Рівненської обл. полк. Шевченка для керівника МДБ, ген.-лейт. Савченка про ліквідацію проводу ОУН Рівненського р-ну (від 18.12.1948 р.).

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 41 (1953 р.). – Спр. 6. – Арк. 147.
Копія фрагментів, машинопис. Переклад російською мовою.

* * *

[Адресат не вказаний]. [Швед Л., провідник Рівненського р-ну].
[Дата не вказана]. [Від 6 вересня 1947 р.].

Повідомляється, що адресатові надсилаються навчальні розробки – «Конспіративний вишкіл» і «Пропагандистський вишкіл». Наказано використовувати їх у навчальному процесі підпільників. Проводу ПСК «Одеса» нещодавно вдалося зв'язатися з керівництвом ОУН(б) на УЗ, резюмує автор листа.

Оригінал листа був вилучений працівниками МДБ 01.12.1947 р. під час ліквідації Л. Шведа-«Маслюка» неподалік с. Корнин Рівненського р-ну Рівненської обл. Фрагменти цитуються у повідомленні нач. УМГБ Рівненської обл. полк. Шевченка для міністра МДБ ген.-лейт. Савченка про ліквідацію проводу Рівненського р-ну (від 18.12.1948 р.).

ГДА СБ України. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 41 (1953 р.). – Спр. 6. – Арк. 145–146.
Копія фрагментів, машинопис. Переклад російською мовою.

* * *

[Адресат не вказаний]. [Швед Л., провідник Рівненського р-ну].
Від 11 березня 1948 р.

Адресатові «дістається на горіхи» за відсутність зв'язку та бездіяльність на території, підзвітній проводу Рівненського р-ну.

Оригінал листа був вилучений працівниками МДБ 01.12.1947 р. під час ліквідації Л. Шведа-«Маслюка» неподалік с. Корнин Рівненського р-ну Рівненської обл. Фрагменти цитуються у повідомленні нач. УМГБ Рівненської обл. полк. Шевченка для міністра МДБ ген.-лейт. Савченка про ліквідацію проводу Рівненського р-ну (від 18.12.1948 р.).

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 41 (1953 р.). – Спр. 6. – Арк. 147. Копія фрагментів, машинопис. Переклад російською мовою.

* * *

До «258» [Литвинчук І.].
Травень 1952 р.

З'ясовано обставини загибелі «Гонтаря», «Мирона» і «Юрка». Йдеться про ліквідацію органами МДБ криївки. Міститься прохання повідомити про долю «Вусатого», налагодити з ним кур'єрський зв'язок. Автор листа також просить надіслати йому пропагандистський матеріал «Шовіністичне запаморочення і русифікаційна горячка більшовицької імперії».

Оригінал документа був вилучений 20.08.1952 р. працівниками МДБ під час проведення спецоперації з ліквідації керівника кур'єрської групи Б. Павлюка-«Кулемета» на хут. Пашуки Гоцанського р-ну Рівненської обл.

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 2. (4 Упр.). – Оп. 4 (1959 р.). – Спр. 10. – Арк. 85–90. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

* * *

До «212».
Серпень 1952 р.

Автор документа описує враження від зимівлі і висловлює надію, що з адресатом буде зберігатися постійний зв'язок. Міститься прохання надіслати пропагандистський матеріал «Шовіністичне запаморочення і русифікаційна горячка московсько-більшовицьких імперіялістів», а також спогади діячів визвольних змагань 1917–1921 рр. Констатується загибель «Гонтаря», «Мирона» і «Юри». Також йдеться про діяльність МДБ на Житомирщині, а також події у Грузії, де розкрито змову в ЦК Компартії.

ГДА СБ України. – Ф. 2 (4 упр.). – Оп. 4 (1959 р.). – Спр. 10. – Арк. 133 (конверт). Оригінал, рукопис. Вилучений 20.08.1952 р. працівниками МДБ під час проведення спецоперації з ліквідації керівника кур'єрської групи Б. Павлюка-«Кулемета» на хут. Пашуки Гоцанського р-ну Рівненської обл.

* * *

До «680» [Галаса В.].
Серпень 1952 р.

У листі йдеться про смерть «МД» [«Сафрон»]. Повідомляється про передачу провіднику інформаційного звіту про діяльність ОУН на СУЗ. Висловлюється прохання передати вітання і вдячність до УГВР.

Документ був вилучений працівниками МДБ 20.08.1952 р. під час проведення спецоперації з ліквідації керівника кур'єрської групи проводу ОУН(б) на УЗ «Кулемета» на хут. Пашуки Гоцанського р-ну Рівненської обл.

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 2. (4 Упр.). – Оп. 4 (1959 р.). – Спр. 10. – Арк. 133 (конверт). Оригінал, рукопис. Текст згасає.

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 65. – Спр. С-7736. – Т. 16. – Арк. 243–245. Копія, машинопис. Переклад російською мовою, здійснений заст. нач. відділу Упр. 2-Н МДБ УРСР кап. Свердловим.

* * *

До «КСН» [Маєвський А.].
Серпень 1952 р.

Автор радо приймає пропозицію про організаційне підпорядкування адресатові. З жалем пише про загибель підпільників («Гонтар», «Грицько», «Карпо», «Прохор») у травні 1952 р. За даними автора листа, кілька рот військ МВС перебувають у Потіївському, Малинському, Чоповицькому і Ємільчинському р-нах. Міститься прохання надіслати щось з художньої літератури.

Оригінал документа був вилучений 20.08.1952 р. у Гошанському р-ні Рівненської обл. у ліквідованого керівника кур'єрської ланки Б. Павлюка-«Кулемета» .

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 65. – Спр. С-7736. – Т. 16. – Арк. 236–242. Копія, машинопис. Переклад російською мовою, здійснений заст. нач. відділу Упр. 2-Н МДБ УРСР капітаном Свердловом.

* * *

До «680» [Галаса В.], «КНС» [Маєвський Д.], «Олега» [Троцюк І.].
Червень 1954 р.

У листі вказується, що з моменту підпорядкування Д. Маєвському-«КНС» зустрічі з Б. Павлюком-«Борисом» не відбувалися. Згадуються підпільники: «Андрон», «Мала», «Конон», «Черешня», «Вусатий»

Документ надав для працівників МДБ 18.11.1954 р. заарештований А. Кисіль.

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 2. (4 Упр.). – Оп. 4 (1959 р.). – Спр. 9. – Арк. 121–123. Копія, рукопис. Переклад російською мовою.

Згадки про листи Кудри Володимира Пантейлемоновича

До «680» [Галаса В.].
Серпень 1952 р.

Автор листа дякує за нагородження, а також просить передати привіт керівництву УГВР.

Документ був виявлений працівниками УМДБ Рівненської обл. у повстанця «Кулемета»,

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 65. – Спр. С-9079. – Т. 26. – Арк. 170–171.

Кузьма Богдан

[«А-38», «АВТ», «Борис», «Вугляр», «Гар», «Гонтар», «Е-13», «К-13», «К-18», «Кайдаш», «Кор», «Кора», «Кубайчук», «Міна», «Ор.», «ППШ», «Юрко», «АВТ», «113», «308», «987»]
(1918 р., Олеський р-н Львівської обл. – 15.08.1951 р., Бердичівській р-н Житомирської обл.)

1947–1950 рр. – керівник проводу ОУН(б) «Поділля». У 1950 чи 1951 р. за вказівкою В. Кука прибув на допомогу провідникові ОУН(б) на ПЗУЗ В. Галасі. Влітку 1951 р. був відраджений на відновлення підпілля на СУЗ. Загинув під час бою з чекістсько-військовою групою.

* * *

До «СО/2».

Липень 1951 р.

Міститься вказівка виконати розпорядження, укі усно має передати «Вавилонський».

Документ наводиться у повідомленні нач. УМДБ Рівненської обл. полк. Решетова для нач. упр. 2-Н МДБ УРСР полк. Шорубалки (від 08.05.1952 р.) як доказ смерті Б. Кузьми-«Кайдаша»-«Вугляра».

ГДА СБ України. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 99 (1954 р.). – Спр. 1. – Т. 4. – Арк. 290 (конверт). – Арк. 5. Фотокопія оригіналу, рукопис.

Литвинчук Іван

[«Давид», «Дубовий», «Дубовий М.», «Максим»]

(1917 чи 1919 р., с. Бискупичі Руські (Нехвороща) Володимир-Волинського р-ну Волинської обл. – 18.01.1951 р., місц. біля с. Золочівка Демидівського р-ну Рівненської обл.)

Зі сім'ї священника. Навчався у Тернопільській гімназії. Під час навчання у Крем'янецькій духовній семінарії 1935 чи 1936 р. вступив до ОУН. 1937–1939 рр. – політв'язень, зокрема, сидів у Самборі в польській в'язниці. Там зазнавав сильних побоїв. Після одного з них ледве не наклав на себе руки. 1939–1941 рр. – орг. реф-нт проводу ОУН у Кракові. Очевидно, що там заприязнився зі студенткою медицини Краківського ун.-ту Балабушкою-Малецькою О. («Мотря»). Цю його наречену згодом Гестапо розстріляло у Києві, в Бабиному Яру. 1941–поч. 1943 рр. – пров. Сарненської округи ОУН(б) «Ворскла». Станом на травень 1943 р. – к-р І-ї групи УПА. Др. пол. 1943–19.03.1944 рр. – к-р групи «Заграда». Брав участь у Гурбівському бою. З 1.08.1944 р. – к-р ГО «Завихост» (ЗГ УПА № 33). 1944–1952 рр. – пров. ПЗК «Москва». У 1944 р. загін Трачука А.-«Ломоноса», що співпрацював з НКВС, заледве не знищив його з охороною. Під «Дубовим» тоді убили коня. Певний час проживав з В. Галасою («Орлан»), його дружиною, секретаркою «Катериною», друкаркою «Ганною» у криївці в с. Полонка Луцького р-ну. Одружився зі секретаркою «Катериною». У 1950–1951 рр. зазимував у криївці в будинку на одному зі Золочівських хуторів. За першою версією, що криївку, де зберігалася велика кількість пропагандистської літератури і зашифровані документи, у т.ч. пошта від Кука В., виявила спецгрупа МДБ за наводкою пров. Луцького р-ну Сметани А.-«Антоня», котрий постачав «Дубового» харчами. За другою версією, донька господаря того будинку завагітніла від місцевого радянського міліціонера і розповіла йому про сховок. З'явився спецзагін і спробував «викурити» Литвинчука газовою гранатою. Тоді він підірвав себе і ще одного юнака. За третьою версією, застрелився (прострелив собі праву скроню). Полковник УПА від 19.01.1951 р. У січні 2007 р. на місці його загибелі відкрито пам'ятник. З 2009 р. ім'я «Дубового» носить школа села Ниви Золочівські Демидівського р-ну Рівненської обл.

* * *

[Адресат не вказаний].

Від 1 березня 1945 р.

Автор документа призначає адресата своїм заступником, наказує йому здійснювати усі поточні справи від свого імені. Рекомендуються методи диверсійної роботи: підрих мостів, залізничних колій, саботаж. Також міститься прохання у звітах звертати особливу увагу на міграцію цивільного українського населення. Автор листа має прийти зі «Залісним» [П. Ковальчук], «Верховинцем», «Хвилею» й сотнею «Вовки» на раніше обумовлене місце. Йдеться про справу «Яворенка». Згадується «Шворний».

Оригінал документа був вилучений радянськими спецслужбами 9.02.1947 р. у ліквідованого «Співака» з охорони П. Ковальчука-«Залісного».

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 57 (1953 р.). – Спр. 3. – Т. 1. – Арк. 155. Копія, машинопис. Фрагмент, без початку. Переклад російською мовою, здійснений нач. 1-го відділення УББ УМДБ Волинської обл. мол. лейт. Лазаренком 28.02.1947 р.

* * *

До «Вадима» [референт пропаганди ПЗК «Москва?»].

Від 7 березня 1945 р.

Автор листа просить надати звіт про перебування на Холмщині. Повідомляється про загибель «Віталія» [організаційний референт ПЗК Матвійчук П.]. Також йдеться про те, що скоро до адресата приїде «Погідний».

ГДА СБ України. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 57 (1953 р.). – Спр. 3. – Арк. 156. Копія, машинопис. Переклад російською мовою, здійснений нач. 1-го відділення відділу ББ УМДБ Волинської обл. мол. лейтенантом Лазаренком 28.02.1947 р.

* * *

До «Опанаса» [Ковальчук П.].

[Дата не вказана]. [1945 р.].

Автор документа повідомляє, що вирушає на «чистку» підлеглого організаційного активу.

ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр. С-7970. – Ч. II. – Арк. 56. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

* * *

[Адресат не вказаний].

Від 23 січня 1946 р.

Очільника самопроголошеного провуду «Одеса» С. Янишевського-«Далекого» названо «анархістом» і запідозрено у зв'язках з радянськими чинниками. Автор також пише, що призначає своїм заступником з організаційних і військових справ «Юрка».

ГДА СБ України. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 56 (1953 р.). – Спр. 9. – Арк. 406. Копія, рукопис. Переклад російською мовою.

* * *

До «провідника» [Кук В.?).

15 квітня 1946 р.

Автор листа звітує про ситуацію, що склалася у ПЗК «Одеса». Зокрема констатується, що наприкінці 1945 р. там припинилася збройна боротьба УПА, повстанці перейшли у підпілля. Критикується організаційний актив з Холмщини. Подано перелік підпільників, які загинули у 1945 р.: увесь провід Брестської округи, також П. Олійник-«Еней», «Черник», «Криlach», «Борис», «Ярослав», «Циганка» та ін. Проаналізована діяльність радянської влади (винищувальні батальйони, ВЛКСМ, вивезення людей до Сибіру тощо).

ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр. С-7970. – Ч. II. – Арк. 113–124. Оригінал, рукопис. Перша частина документа; ГДА СБ України. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 56 (1953 р.). – Спр 9. – Т. 2. – Арк. 319 (конверт). – Арк. 8. Оригінал, рукопис. Друга частина документа.

* * *

До «Бурого» [Салата М.].

Від 15 квітня 1946 р.

Автор листа просить допомоги у налагодженні зв'язку з провідником [Козак М.?), а також рекомендує постійно підтримувати контакт зі М. Бондарчуком-«Стеמידом». Висловлюється припущення, що член почоту І. Литвинчука С. Коваль-«Рубашенко» співпрацює з ворожими чинниками.

ГДА СБ України. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 57 (1953 р.). – Спр. 3. – Арк. 224. Копія, машинопис. Переклад російською мовою, здійснений нач. секретаріату УМВС у Волинській обл. майором міліції Березюком 13.05.1946 р.

* * *

До «Семена».

Від 12 липня 1946 р.

Зазначено, що помер П. Олійник-«Роман» (лютий 1946 р.). Автор пропонує адресатові зустрітися, щоб обговорити його нову організаційну посаду. Також міститься вказівка передати усіх козаків, підпорядкованих адресатові, к-ру «Миколі». Згадано псевдоніми: «Гордій» [Бондарчук, провідник Ковельської округи], «Бас», «Олесь», «Марк», «Ярош» [Савира О.].

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 59 (1953 р.). – Спр. 17. – Т. 2. – Арк. 99 (конверт). – Арк. 1 (конверт). Оригінал, рукопис.

* * *

До «Данила» [Якимчук М.].

Від 14 вересня 1946 р.

Автор листа повідомляє, що не бажає, але мусить скликати Революційний трибунал для засудження адресата. Однак, зазначається у листі, трибунал буде скликаний лише після того, як автор дізнається про причину конфлікту між адресатом і провідником «Л.» [Кук В.].

Оригінал листа був виявлений 29.07.1947 р. працівниками МДБ у криївці М. Якимчука-«Данила» у с. Борохів Теремнівського р-ну Волинської обл.

ГДА СБ України. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 58 (1953 р.). – Спр. 3. – Арк. 181. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

* * *

До «Сто» [Шухевич Р.].

Від 18 грудня 1948 р.

Йдеться про факт переговорів з польськими чинниками («з панами») у Брестській окрузі. Міститься перелік документів та пропагандистської літератури, що надсилаються адресатові.

Оригінал документа був вилучений 08.02.1949 р. працівниками МДБ у с. Пітушків Острожецького р-ну Волинської обл. під час спецоперації з ліквідації провідника ОУН(б) на ПЗУЗ Миколи Козака-«Смока».

ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр. С-7736. – Т. 3. – Арк. 145–146. Копія, машинопис.

* * *

До «1874» [Ковальчук П.].

[Дата не вказана]. [Початок 1949 р.].

Автор документа висловлює подив, чому адресат не вирушив до «456». Обговорюються схеми використання мертвого пункту зв'язку «МП» у подальшому. Також автор листа наказує адресатові зустрітися з «Пестером», А. Неверковцем-«Ільком», «Оксенном».

Документ є додатком до спецповідомлення невідомого працівника МДБ про ліквідацію референтури СБ ПЗК «Москва» (від 17.03.1949 р.).

ГДА СБ України. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 59 (1953 р.). – Спр. 17. – Т. 1. – Арк. 222. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

* * *

До «6293» [Кук В.].

Квітень 1949 р.

Переказуються обставини смерті П. Ковальчука-«Залісного». Констатується «кадровий голод» – оунівській мережі бракує людей, вільні місця немає ким заповнювати. Подано інформацію про роботу проводу ПЗК «Москва». Зокрема, йдеться про протидію радянізації та процесам виселення цивільного населення з Волинської та Рівненської обл.

Частково зашифрований лист був вилучений органами МДБ 19.06.1949 р. під час ліквідації зв'язкового Золочівської округи Б. Кваса-«Мирона» у Золочівському р-ні Львівської обл.

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 59 (1953 р.). – Спр. 17. – Т. 2. – Арк. 104 (конверт). Оригінал, рукопис.

* * *

До «6293» [Кук В.].

[Дата не вказана]. [Літо 1949 р.]

Йдеться про стан і втрати націоналістичного підпілля у Брестській обл. Згадуються: «Шах» [провідник Кобринського надрайону, 29.04.1949 р.], «Єрмак» [провідник одного з

районів], «Дворко» [провідник Дивинського району], «Оксана»-«Мавка» [провідниця мережі жіноцтва округи]. Принагідно зауважено, що разом з листом надається соціально-політичний огляд, укладений «Мефодієм» [«Богун», «1230», провідник Брестської округи].

ГДА СБ України. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 61 (1953 р.). – Спр. 4. – Арк. 270–272. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

* * *

До «6293» [Кук В.].

[Дата не вказана]. [Початок 1950 р.].

Автор повідомляє, що з 29.10 до 9.11. 1949 р. очікував на адресата на пункті зв'язку «44» [Березнянський р-н Ковельської округи]. Згодом, 12.11.1949 р., довідався від «11», що адресат вирушив на зимівлю в інше місце. Також у листі міститься критика стану організаційного зв'язку, висловлюється недовіра до роботи зв'язкового «Ориха».

Оригінал документа був вилучений працівниками МДБ 24.08.1950 р. під час ліквідації пункту зв'язку проводу ПЗК «Москва» «Блок», який містився на присадибній ділянці мешканця с. Гірка Полонка Луцького р-ну Волинської обл. Килим'юка Пилипа.

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 60 (1953 р.). – Спр. 17. – Арк. 342. Копія фрагменту, машинопис. Переклад російською мовою.

* * *

До «Яроша» [Савира О.].

[Дата не вказана]. [Червень 1950 р.].

Автор просить підготувати пункти для свого переходу через місцевість, підконтрольну адресатові [Берестечківський р-н Волинської обл.?]. Також подана вказівка про збір розвідувальної інформації про сусідні території [Радехівський і Лопатинський р-ни Львівської обл.?].

Оригінал документа був вилучений працівниками МДБ 24.08.1950 р. під час ліквідації пункту зв'язку проводу ПЗК «Москва» «Блок», який містився на присадибній ділянці мешканця с. Гірка Полонка Луцького р-ну Волинської обл. Килим'юка Пилипа.

Фрагмент листа цитується у доповідній записці нач. УМГБ Волинської обл. полк. Сидорова для нач. упр. 2-Н МГБ УРСР полк. Сараєва про результати оперативної роботи у справі «Центр» упродовж липня–вересня 1950 р. (від 16.10.1950 р.).

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 61 (1953 р.). – Спр. 5. – Арк. 19. Копія фрагменту, машинопис. Переклад російською мовою.

Ліщук П.

[«Ярославенко»]

(1920 р. (?), с. Серби Ємільчинського р-ну Житомирської обл. – 14.11.1948 р., біля с. Більчаки Соснівського р-ну Рівненської обл.)

Станом на 1947 р. – к-р диверсійної боївки при проводі ПСК «Одеса». Загинув у бою з чекістсько-військовою групою.

* * *

До «командира» [Кріль І].
Від 2 червня 1947 р.

Автор документа повідомляє адресата, що «Тарас» тому має передати звіт. Взамін просить надати харчі, навчальні матеріали і пропагандистську літературу.

ГДА СБ України. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 57 (1953 р.). – Спр. 4. – Т. 1. – Арк. 363.
Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

Лучковський А.

[«Дніпро»]

У другій пол. 1945 – 1946 рр. – член самопроголошеного проводу «Одеса», планував диверсії.

* * *

До «Олекси» [Воробець Ф].
Від 22 грудня 1945 р.

Автор листа відмовляється виконати розпорядження адресата, мотивуючи це тим, що є підпорядкований «Уліяну» [Маєвський А.].

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 5. – Спр. 48139. – Арк. 189 (конверт) – Арк. 30–31. Оригінал, рукопис.

Згадка про лист Лучковського А.

До «друга командира».
Від 28 червня 1946 р.

Опубл.: *Літопис УПА. Нова серія.* – Київ–Торонто, 2006. – Т. 8. – С. 156.

Маєвський Анатолій

[«Гребля», «Данило», «Євтух», «Знаний», «Ілян», «Іно», «Йовта», «Карпо», «Сафрон», «Уліян», «Ульян», «77», «006», «127», «179», «257», «940»]

(1918 р., с. Кустин Рівненського р-ну Рівненської обл. – 1955 р., місц. біля с. Здовбиця Здолбунівського р-ну Рівненської обл.)

Випускник Рівненської укр. гімназії. Далі – студент Познанської Політехніки. Член ОУН з 1938 р.. У 1944–1945 рр. – політичний референт та референт СБ Рівненського надрайону ПСК ОУН(б). 1945–1955 рр. – пров. Рівненської округи. 1952–1955 рр. – заступник провідника ОУН(б) на ПЗУЗ. Сотник УПА. Нагороджений Золотим Хрестом заслуги (1952 р.). Застрелився, щоб не потрапити у полон.

* * *

До «Ірчана» [Козак М].
Від 27 жовтня 1945 р.

Автор просить адресата інформувати про новини і пояснює, чому не зможе прибути на зустріч 03.11.1945 р. Надалі просить підтримувати зв'язок через «Шелеста».

Оригінал документа був вилучений радянськими спецслужбами 13.12.1945 р. у Теремнівському р-ні (зараз – Ківерцівський) Волинської обл. під час ліквідації членів проводу ОУН(б) на ПЗУЗ.

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 65. – Спр. С-9079. – Т. 54. – Арк. 402. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

* * *

До «Сл-ря» [Беднарчик Ю.].
Жовтень 1949 р.

За даними автора, у червні 1949 р. «далеківець» І. Кроль-«Зінько» висловив готовність визнати легітимність членів підпілля ОУН(б) на Волині. Автор документа закликає обережно ставитися до інших груп «далеківців», які вирішать у майбутньому повторити крок І. Кроля, але не давати цього їм знати. Слід зустрітися з І. Кролем, надати йому пропагандистську літературу за 1947–1949 рр. і закликати до допомоги у тиражуванні листівок, резюмується у документі. Подана також інструкція для «Семена» про те, як правильно самому колоти собі уколи.

ГДА СБ України. – Ф. 2 (4 упр.). – Оп. 37 (1960 р.). – Спр. 9. – Арк. 172 (конверт). Оригінал, рукопис.

* * *

До «Зінька» [Кроль І.].
Жовтень 1949 р.

Автор пояснює, що лист від 1.06.1949 р. під заголовком «Друже командир» написав новий наступник «Смока» [Козак М.] [на посаді провідника ОУН(б) на ПЗУЗ]. Також автор листа наполягає на зустрічі, аби розпочати переговори для усунення конфлікту між проводами ОУН(б) на ПЗУЗ і ПСК «Одеса». Згадуються: «Слюсар» [провідник Корецького надрайону («23 травня»)], «Слав», «Жучка».

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 2 (4 Упр.). – Оп. 37 (1960 р.). – Спр. 10. – Арк. 3 (конверт). Оригінал, рукопис.

* * *

До «Віктора».
Листопад 1949 р.

Автор дорікає адресатові за бездіяльність на посаді керівника впродовж цілого року. Вимагає негайно подати річний план роботи йому на розгляд. Також подано низку інструкційних вказівок щодо діяльності у зимово-весняний період 1949–1950 рр. Щоб «розшевелити» «Віктора», автор листа згадує успішну місію похідних груп, які сам спрямував на СУЗ з метою легалізації.

Оригінал документа був вилучений працівниками МДБ 14.06.1952 р. на пункті зв'язку В. Галаси «Думка», що розміщувався на тер. Березнівського р-ну Рівненської обл., під час ліквідації члена проводу ОУН(б) на ПЗУЗ «М. Атома».

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 2 (4 Упр.). – Оп. 37 (1960 р.). – Спр. 10. – Арк. 3 (конверт). Оригінал, рукопис. ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр. С-7736. – Т. 16. – Арк. 187–188. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову.

* * *

До «АВТ» [Кузьма Б.].
Жовтень 1950 р.

Йдеться про смерть семи повстанців у Гоцанському р-ні на Рівненщині, у т.ч. провідника цього р-ну. Повідомляється також, що адресат матеріали отримає із запізненням, оскільки ще немає зв'язкових від «Н» [Галаса В.]. Автор листа скаржиться, що відправив зв'язкових на зустріч, однак вона не відбулася.

Був вилучений працівниками МДБ 14.06.1952 р. на тер. Березнівського р-ну Рівненської обл. з криївки «М. Атома».

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 2 (4 Упр.). – Оп. 37 (1960 р.). – Спр. 10. – Арк. 3 (конверт). Оригінал, рукопис. ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 65. – Спр. С-7736. – Т. 16. – Арк. 179–180. Копія, машинопис. Переклад російською мовою, здійснений заст. нач. відділу упр. 2-Н МДБ УРСР капітаном Свердловим.

* * *

До «АВТ» [Кузьма Б.].
Листопад 1950 р.

Пояснюється, чому не відбулися дві зустрічі з адресатом – у жовтні та листопаді. Обговорюється справа «Ка...». Рекомендується надалі підтримувати зв'язок через пункти «О» та «Поліщук».

У верхньому правому куті документа вказана поштова адреса – «7150».

Оригінал документа був вилучений працівниками МДБ 14.06.1952 р. з криївки члена проводу ОУН(б) на ПЗУЗ «М. Атома» у Березнівському р-ні Рівненської обл.

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 2 (4 Упр.). – Оп. 37 (1960 р.). – Спр. 10. – Арк. 3 (конверт). Оригінал, рукопис. ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр. С-7736. – Т. 16. – Арк. 187–188. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

* * *

До «Кори» [Кузьма Б.].
Липень 1951 р.

Йдеться про те, що Кук В. знаходиться у Рівненській обл. Подається звіт про стан підпілля на підпорядкованій авторові території (діяльність радянської влади, створення колгоспів, пропаганда, кадрові втрати). До листа доданий перелік з 38 пунктів пропагандистської літератури, перелічені критичні зауваження щодо її змісту.

Оригінал документа був вилучений працівниками МДБ 14.06.1952 р. на пункті зв'язку В. Галаси «Думка», що розміщувався на тер. Березнівського р-ну Рівненської обл. під час ліквідації члена крайового проводу ОУН(б) на ПЗУЗ М. Атома-«Степана».

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 65. – Спр. С-7736. – Т. 16. – Арк. 208–227. Копія, машинопис. Переклад російською мовою, здійснений заст. нач. відділу Упр. 2-Н МДБ УРСР капітаном Свердловим.

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 65. – Спр. С-9079. – Т. 26. – Арк. 95, 155. Інша копія.

* * *

До «МН» [Прокопишин І.].
Вересень 1951 р.

Автор інформує, що розпочав використання нової копіювальної техніки для виготовлення пропагандистської літератури. Подає місце, час і пароль для проведення зустрічі.

Висловлюється і обґрунтовується припущення, що «Оса» співпрацює з ворожими чинниками. Також йдеться про «Олега».

Оригінал документа був вилучений 06.11.1951 р. працівниками МДБ у ліквідованого провідника Подільського краю ОУН(б) І. Прокопишина-«Бурлана».

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 65. – Спр. С-7736. – Т. 16. – Арк. 197–200. Копія, машинопис. Переклад російською мовою, здійснений заст. нач. відділу Упр. 2-Н МДБ УРСР капітаном Свердловим. ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 65. – Спр. С-9079. – Т. 26. – Арк. 156. Інша копія.

* * *

До «Євгена» [Сорочинський Б., провідник одного з куців Шумського р-ну Тернопільської обл.].

[Дата не вказана]. [1951 р.].

Автор описує стан підготовки до зимового періоду. Обговорюються справи «Ч» і «Мовчана» [кур'єр Маєвського А.]. Також йдеться про отримання літератури.

Документ був вилучений радянськими спецслужбами 08.10.1951 р. у Мізоцькому р-ні Рівненської обл. з криївки «Юрка» – ліквідованого коменданта охоронної боївки Маєвського А.

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 2 (4 Упр.). – Оп. 37 (1960). – Спр. 8. – Арк. 128–129. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

* * *

До «Черешні» [провідник Сарненського надрайону].

[Дата не вказана]. [1951 р.].

У листі йдеться про призначення на місце [провідника Костопільського надрайону] І. Кроля-«Зінька», котрий загинув, адресата. Перед «Черешнею» ставиться низка організаційних завдань. Автор повідомляє, що віднині матиме новий псевдонім «Сафрон», йому можна надсилати кореспонденцію через «Євгена». Він просить цей лист не зберігати, а спалити, запам'ятавши характер письма і почерк.

Оригінал листа потрапив у розпорядження працівників УМДБ Рівненської обл. 29.11.1951 р.

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 65. – Спр. С-9108. – Т. 9. – Арк. 218 (конверт). Фотокопія оригіналу, рукопис. ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 65. – Спр. С-9108. – Т. 9. – Арк. 207–217. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

* * *

Від «КРС» [Маєвський А.].

До «О» [Кук В.].

Серпень 1952 р.

Автор повідомляє про передачу виготовленого наказу «№ 1/52» [від 12.10.1952 р.]. Обговорюється проблема підготовки номінаційних списків, справа «Петра» [Качановський І.] і «Траса» [кур'єр Рівненської округи, ліквідований у червні 1953 у Мізоцькому р-ні на Рівненщині]. Пропонується нагородити «Бея» [Хасевич Н.].

Оригінал документа був вилучений працівниками МДБ 11.07.1953 р. у Лепесівському лісі Кам'янець-Подільської обл. (зараз – Хмельницька) під час захоплення провідника ОУН(б) на ПЗУЗ В. Галаси.

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 2 (4 Упр). – Оп. 4 (1959 р.). – Спр. 13. – Арк. 97–100. Копія, машинопис. Фонд Рівненського обласного краєзнавчого музею. Папка з документами про діяльність ОУН і УПА. Оригінал, рукопис.

* * *

До «Бориса».

Серпень 1952 р.

Наказується забрати гроші у «Чар.» Також у листі повідомляється, що адресат скоро отримає пропагандистські документи – «Декларація УГВР», «Посвідчення про нагородження», «Про деякі актуальні питання сучасного українського визвольної справи». З усім цим той має ознайомитися і передати для «ТМР» [Кудра В.]. Призначається наступна зустріч на травень 1953 р. Запропоновано і місця для неї, зашифровані як «Осика» і «Жук».

У верхньому правому куті вказана поштова адреса – «7150».

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 2 (4 Упр.). – Оп. 37 (1960 р.). – Спр. 10. – Арк. 3 (конверт). Оригінал, рукопис.

Згадки про листи Маєвського Анатолія

До «Чорногуза»-«Слюсаря».

Квітень 1949 р.

Виписки з кількох листів.

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 68. – Арк. 1–78.

* * *

До «Кайдаша» [член провуду ОУН(б) на ПЗУЗ].

Липень 1951 р.

Йдеться про те, що Кук В. знаходиться у Рівненській обл.

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 65. – Спр. С-9079. – Т. 26. – Арк. 98, 155.

* * *

До «Бурлана».

Вересень 1951 р.

Йдеться про долю «Олега».

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 65. – Спр. С-9079. – Т. 26. – Арк. 156.

Неверковець Анатолій

[«Ган», «Герасим» «Ілько», «Прокоп», «Хома», «286»]

(1919 р., с. Липки Межиріцького р-ну Рівненської обл. – 03.11.1949 р., Садівський ліс Торчинського р-ну Волинської обл.)

Член ОУН – з 1938 р. У 1941 р. – секретар УНМ Межиріцького р-ну на Рівненщині. Станом на 1945 – член референтури пропаганди ПЗК «Москва». 1946–1949 рр. – організаційний референт ПЗК «Москва», наближена до провідника ПЗК І. Литвинчука «Дубового» особа. Відповідав за лінію зв'язку між проводом ПЗК «Москва» і проводом ОУН(б) на ПЗУЗ. Нагороджений Бронзовим Хрестом Заслуги. Загинув під час бою з чекістсько-військовою групою УМДБ Волинської обл.

* * *

[Адресат не вказаний] [Литвинчук І.].

[Дата не вказана]. Липень 1949 р.

Автор повідомляє, що зустріч з адресатом можлива лише після виконання доручення, яке надійшло від «2103». Відтак, йдеться у листі, папір та гроші будуть передані адресату не раніше серпня 1949 р.

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 59 (1953 р.). – Спр. 17. – Т. 2. – Арк. 254. Копія фрагменту, машинопис. Переклад російською мовою.

* * *

[Адресат не вказаний]. [Литвинчук І.].

[Дата не вказана]. [Вересень 1949 р.].

Від «Панаса» нічого не надходило, бідкається автор листа і припускає, що, мабуть, у серпні [1949 р.] той потрапив у ворожу засідку.

Фрагмент копії листа наводиться у спецповідомленні в.о. нач. УМГБ Волинської обл. полк. Будкіна для заст. нач. упр. 2-Н МГБ УСССР полк. Шорубалки про ліквідацію організаційного референта ПЗК «Москва» (від 10.11.1949 р.).

ГДА СБ України. – Ф. 2 (упр. 2-Н). – Оп. 59 (1953 р.). – Спр. 17. – Т. 2. – Арк. 246. Фрагмент копії, машинопис. Переклад російською мовою.

Савира Олександр

[«Адам», «Аркадій», «А. Зарічний», «Арсен», «Білас», «Блокит», «Гордій», «Зарічний», «Івась», «Лаврів», «Лаврін», «Олег», «Осика», «Назар», «Ярий», «Ярош», «201», «320», «333», «888», «1920», «2548», «3443», «5226», «8776»]

(1922 р., с. Озденіж Луцького р-ну Волинської обл. – 14.05.1953 р., с. Підгайці Теремнівського р-ну Волинської обл.)

З селянської родини. Освіта 9 кл. Станом на 1942 р. – у підпіллі ОУН(б). У 1944 р. (до осені) перебував на Грубешівщині і підлягав В. Галасі. Восени 1944 повернувся на Волинь і став референтом одного з надрайонів. З 1945 р. – референт пропаганди Луцької округи.

До 1949 р. відповідав за організацію діяльності підпілля у терені «Крим» (Луцький р-н). Станом на 1950–1951 рр. – провідник Луцької округи. Вирізнявся жорстокістю у ставленні до радянської влади, партійного активу. Так, у 1950 р. організував у с. Галичани викрадення живим вахтера Берестечківського райвідділу МДБ Зінчковського Петра, якого було замучено до смерті. З 1951 р. переховувався. Відстрілюючись, загинув.

* * *

До «Наді» [зв'язкова проводу ПЗК «Москва»].

Від 4 липня 1949 р.

Автор наказує прибути до нього на зустріч 06.07.1949 р.

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 59 (1953 р.). – Спр. 17. – Т. 2. – Арк. 122 (конверт). Фотокопія оригіналу, рукопис.

* * *

До «2142» [Литвинчук І.].

Червень 1950 р.

Повідомляється про надання адресатові таких документів: суспільно-політичний звіт за II-й квартал 1950 р., пропагандистський звіт за квітень 1950 р., список «помноженої літератури», матеріали архіву за 1949 р., касовий звіт з терену «740», додаткові вказівки, ін. Автор перепрошує за те, що не може розтиражувати брошуру «До генези УГВР». Указує на деякі помилки у виготовлених пропагандистських і звітних матеріалах. Він надає рекомендації, яким чином користуватися пунктом зв'язку «МТС». Подано інформацію про діяльність органів МДБ у Локачинському, Торчинському, Луцькому р-нах. Обговорюються воєнні дії у Кореї.

Копія листа була виявлена працівниками МДБ 18.01.1951 р. на хут. Синякове Злочівківської сільради Демидівського р-ну Рівненської обл. під час спецоперації з ліквідації І. Литвинчука-«Дубового».

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 61 (1953 р.). – Спр. 5. – Т. 1. – Арк. 154–156. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

* * *

До «2122» [Литвинчук І.].

Від 11 листопада 1950 р.

Йдеться про «Варигона» і «Фльора» – повстанців, знищених радянськими чекістами 16.10.1950 р. біля с. Козирщин (?) Демидівського р-ну Рівненської обл. (Працівники МДБ виставили їхні трупи на 2 дні на огляд мешканців м. Демидів. Далі вони розповсюдили чутки, що це утікачі з Донбасу). Також висловлюється подив, чому відсутня кореспонденція на пунктах зв'язку «Пітьма» і «Шапкар». Згадується «Дмитро».

Оригінал документа було вилучено 18.01.1951 р. під час чекістсько-військової операції з ліквідації керівника ПЗК ОУН(б) на ПЗУЗ Литвинчука І.-«Дубового» («795») на хут. Синяки біля с. Золочівка Демидівського р-ну Рівненської обл.

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 61 (1953 р.). – Спр. 5. – Т. 1. – Арк. 145. Копія, машинопис. Переклад російською мовою, здійснений Суходубом.

* * *

До «ППС» [Бей В.].

Від «8776» [Листопад 1950 р.].

Автор листа нарікає на відсутність зв'язку з «Дмитром». Згадуються зустрічі з організаційним активом. У лаконічній формі йдеться про обставини загибелі «Варигона» і «Фльора» 16.10.1950 р. у с. Козарщина (?) Демидівського р-ну Рівненської обл. Також йдеться про смерть «Шапкара» та провокаційну діяльність «Сметани».

Оригінал документа було вилучено 18.01.1951 р. під час чекістсько-військової операції з ліквідації керівника ПЗК «Москва» Литвинчука І.-«Дубового» («795») на хут. Синяки біля с. Золочівка Демидівського р-ну Рівненської обл.

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 61 (1953 р.). – Спр. 5. – Т. 1. – Арк. 146. Копія, машинопис. Переклад російською мовою, здійснений невідомим.

* * *

До «2122» [Литвинчук І.].

Грудень 1950 р.

Йдеться про боротьбу МДБ проти повстанців на території кількох р-нів Волинської обл. та у Галичині. Автор також повідомляє, що разом з листом надає: звіт за III-й квартал 1950 р., список загиблих підпільників, опис кількох світлин, рішення суду у справі «Костя», конспект «Воля і успіх», ключі до шифрів. Повідомляється про смерть «Сизого» і «Давида». Згадані псевдоніми «Охрім», «Яків», «Жвавий», «9427», а також повстанський план «Дажбог».

Оригінал документа було вилучено 18.01.1951 р. під час чекістсько-військової операції з ліквідації керівника ПЗК ОУН(б) на ПЗУЗ Литвинчука І.-«Дубового» («795») на хут. Синяки біля с. Золочівка Демидівського р-ну Рівненської обл.

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 61 (1953 р.). – Спр. 5. – Т. 1. – Арк. 139–142. Копія, машинопис. Переклад російською мовою, здійснений Суходубом.

* * *

До «Бориса» [Случек Ф.].

[Дата не вказана]. [Кінець 1950 р.].

Автор листа сподівається на швидке прибуття «П.» [провідник Ковельської округи В. Сементух-«Панас»]. Також йдеться про жертви ворожої засідки – «Сизого» [В. Бондарчук], «Антон» [Д. Римарчук], «Давида». Розповідається про радянських псевдомінерів, підвищену активність МДБ.

Оригінал документа був вилучений 18.01.1951 р. працівниками МДБ. на хут. Синякове Злочівської сільради Демидівського р-ну Рівненської обл. під час ліквідації І. Литвинчука-«Дубового».

ГДА СБ України. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 61 (1953 р.). – Спр. 5. – Т. 1. – Арк. 136–138. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

* * *

До «2850».

Від «3443» [Січень 1951 р.].

Йдеться про арешт 31.12.1950 р. «Стратона», зрив зустрічі зі «Зарічним» і «Яковом», арешт «Каті», пересилку повідомлення від «Барчука» (?). Обговорюється справа «Дмитра»,

«Остапа». Повідомляється про зміну псевдонімів діючих підпільників, які підпорядковані авторові.

Оригінал документа було вилучено 18.01.1951 р. під час чекістсько-військової операції з ліквідації керівника ПЗК ОУН(б) на ПЗУЗ Литвинчука І.-«Дубового» («795») на хут. Синяки біля с. Золочівка Демидівського р-ну Рівненської обл.

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 61 (1953 р.). – Спр. 5. – Т. 1. – Арк. 151–153. Копія, машинопис. Переклад російською мовою, здійснений ст. оперуп. відділу упр. 2-Н УМДБ Волинської обл. лейт. Голотінім.

* * *

До «Адама» [Линчук Г.?).

Від 14 січня 1951 р.

Автор інформує про відсутність зв'язку та просить зберегти зміст листа у таємниці від оточення адресата. Також він повідомляє, що декілька разів перевіряв два «мертвих» пункти зв'язку і один «живий», однак листів там не виявив. Звертається з проханням встановити безперервний зв'язок.

Документ було вилучено 18.01.1951 р. під час чекістсько-військової операції з ліквідації керівника ПЗК ОУН(б) на ПЗУЗ Литвинчука І.-«Дубового» («795») на хут. Синяки біля с. Золочівка Демидівського р-ну Рівненської обл.

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 61 (1953 р.). – Спр. 5. – Т. 1. – Арк. 147–148. Копія, машинопис. Переклад російською мовою, здійснений мол. лейт. Суходубом.

* * *

[Адресат не вказаний]. [До керівництва ОУН(б) на УЗ].

Січень 1951 р.

Автор повідомляє, що вже два місяці не може встановити зв'язок з центром. Називає низку пунктів зв'язку, через які він може отримувати пошту («Дністер», «Шинкар», «Пітьма») та просить вийти до нього на зустріч у лютому 1951 р. на пункт «Пітьма».

Оригінал документа було вилучено 18.01.1951 р. під час чекістсько-військової операції з ліквідації керівника ПЗК ОУН(б) на ПЗУЗ Литвинчука І.-«Дубового» («795») на хут. Синяки біля с. Золочівка Демидівського р-ну Рівненської обл.

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 61 (1953 р.). – Спр. 5. – Т. 1. – Арк. 143. Копія, машинопис. Переклад російською мовою, здійснений Суходубом.

* * *

До «Адама» [Линчук Г.?).

[Дата не вказана] [Січень 1951 р.].

Йдеться про те, що автор протягом 3-х місяців намагається встановити зв'язок з адресатом, однак безрезультатно. Міститься прохання до адресата встановити безперервний зв'язок та прибути на зустріч 8–9.02.1951 р. або 1–2.04.1951 р. Також інформує про смерть «Дем'яна» та просить лист не показувати «Конону» [референт зв'язку КП].

Оригінал документа було вилучено 18.01.1951 р. під час чекістсько-військової операції з ліквідації керівника ПЗК ОУН(б) на ПЗУЗ Литвинчука І.-«Дубового» («795») на хут. Синяки біля с. Золочівка Демидівського р-ну Рівненської обл.

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 61 (1953). – Спр. 5. – Арк. 149–150. Копія, машинопис. Переклад російською мовою, здійснений мол. лейт. Суходубом.

* * *

До «Т.» [Кук В.].

Серпень 1951 р.

Автор листа зазначає, що передав для підпільника «356» декілька кліше для видавництва пропагандистських листівок. Також у документі міститься прохання допомогти у вирішенні кількох організаційних питань.

Документ був вилучений радянськими спецслужбами у грудні 1951 р. у с. Пілгани Берестечківського р-ну Волинської обл.

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 65. – Спр. С-9108. – Т. 9. – Арк. 189 (конверт). Фотокопія оригіналу, рукопис.

Салата Микола

[«Бурій», «Довгий», «Кавка», «Ліра», «Мефодь», «Павук», «Чердак»]

(1921 р., с. Гульча Здолбунівського р-ну Рівненської обл. – 01.09.1953 р., с. Лідухів Почаївського р-ну Тернопільської обл.)

Станом на 1943 р. – в ОУН(б). Працівник пункту зв'язку проводу ОУН(б) НА ПЗУЗ.

* * *

До «66».

Січень 1949 р.

Йдеться про загибель «Трохима» [Краєвський В.], при якому було багато грошей. Його повноваження перекладено на «Петра» і «Назаренка». Згадуються «Рак», «Смерека» [Фещук А.].

ГДА СБ України. – Ф. 2 (4 упр.). – Оп. 39 (1960 р.). – Спр. 8. – Арк. 126–127. Копія, машинопис. Переклад російською мовою, здійснений оперуп. Упр. 2-Н МДБ УРСР лейт. Грисюком 27.01.1952 р.

* * *

До «Гара» [Кузьма Б.].

Вересень 1950 р.

Автор листа скаржиться на незручність власної криївки і нестачу грошей. Розповідає про результати зустрічі з «Прокопом».

Оригінал документа був вилучений 14.06.1952 р. працівниками МДБ з криївки члена крайового проводу ОУН(б) на ПЗУЗ «М. Атома», що розміщувався на тер. Березнівського р-ну Рівненської обл.

ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр. 7736. – Т. 16. – Арк. 172–174. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

Сементух Василь

[«Панас», «Ярий»]

(1920 р., Ковельщина Волинської обл. – 17.01.1954 р., с. Буцин Старовижівського р-ну Волинської обл.)

1944 р. – кер. відділу військової розвідки ВО «Турів». Далі був провідником Камінь-Каширського надрайону. У 1946 р. очолив Ковельську округу ОУН(б). У другій пол. 1946 р. – референт СБ Ковельської округи («П») ПЗК «Ліс». Осінь 1948 р. – серпень 1950 р. – провідник Ковельської округи ОУН(б). Восени 1950 р. організував рейд повстанців у Литву.

* * *

До «2142» [Литвинчук І].
Червень 1950 р.

Міститься запевнення про прибуття на зустріч зі «1230» [Степаняк О.]. Автор описує події, що сталися на Ковельщині упродовж зими 1949–1950 рр., а саме: вилучення працівниками МДБ каси (50 тис. крб.) в одному з лісгоспів, загибель «Сивого» і провідника Камінь-Каширського району «Романа». З'ясовується, чому документи від адресата, спрямовані на пункт зв'язку «Макогон», надійшли зі запізненням.

Оригінал документа був вилучений радянськими спецслужбами під час чекістсько-військової операції з ліквідації провідника ПЗК «Москва» «Дубового» 18.01.1951 р. на хут. Синяки біля с. Золочівка Демидівського р-ну Волинської обл. Міститься маргіналія Литвинчука І.: «отримав 7 липня 1950 р.».

На першій сторінці міститься маргіналія: «Отримав 07.07.1950 р.».

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 61 (1953 р.). – Спр. 5. – Т. 1. – Арк. 154–156. Копія, машинопис. Переклад російською мовою, здійснений ст. оперуп. віддіду упр. 2-Н УМДБ Волинської обл. лейт. Голотіним.

Скаб Ярослава

[«Варка», «Ганка», «Івга»]

(1916 р. – ?)

Донька сільської вчительки з Томашівщини. 1944 р. – референтка УЧХ Костопільського надрайону ВО «Заграва» ОУН(б) на ПЗУЗ, ВО «Тютюнник». З другої пол. 1944 р. – член проводу Сарненської округи («А») ПЗК. 1945 р. – організаційний референт, провідник Сарненської округи ПЗК. Друга половина 1946 р. – організаційний референт проводу ПСК «Степ». На думку Янишевського С., «Варка» восени 1946 р. була заарештована «радянськими спецорганами».

* * *

До «друга провідника» [Янишевський С.].

Від 25 липня 1946 р.

Міститься подяка за надісланий раніше «пістоль».

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 13. – Спр. 398. – Т. 18. – Арк. 23. Оригінал, рукопис.

* * *

До «555» [Козак М.].

Від 27 серпня 1946 р.

Йдеться про результати зустрічі з «Деркачем» [к-р ВОП у Гоцанському р-ні Кирик-Петрук В.]. Описує опозиційні настрої «Краяна» [Янишевський С.], а також зауважує, що до нього приєднався «Ярославенко». Згадує про одну з листівок «далеківців» – «Пересторога».

Фонд Рівненського обласного краєзнавчого музею. Папка з документами про діяльність ОУН і УПА. Оригінал. Рукопис.

* * *

До «Далекого» [Янишевський С.].

Від 12 вересня 1946 р.

Авторка [противниця «Далекого» у його конфлікті зі «Смоком»] переказує зміст грипса, адресованого до «Далекого» невідомим [мабуть «Смоком»]. Адресата зобов'язано виконувати свої функції до вказівки проводу ОУН(б) на УЗ, зокрема, здати звіти та протоколи за 1944–1945 рр., а також звіт про гроші та золото.

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 8. – Арк. 115. Копія, машинопис.

Опубл.: *Літопис УПА. Нова серія*. – Київ–Торонто, 2006. – Т. 8. – С. 1150–1151.

* * *

До «Сівача» [Кобринович В., референт СБ ПСК «Степ»].

[Дата не вказана]. [1946 р.].

Висловлюються міркування щодо справи, яку виконує «Богдан» [чи «Богдана»].

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 2. – Оп. 56 (1953 р.). – Спр. 9. – Т. 2. – Арк. 403. Копія, машинопис. Переклад російською мовою, здійснений оперуп. упр. ББ МВС УРСР мол. лейт. Карпуніним 15.12.1946 р.

* * *

[Адресат не вказаний]. [Кобринович В.]

[Дата не вказана]. [1946 р.].

Містяться вказівки про обережну боротьбу зі сексотами, а також необхідність підготовки до зими.

ГДА СБ України. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 56 (1953 р.). – Спр. 9. – Т. 2. – Арк. 364. Фрагмент копії, машинопис. Переклад російською мовою.

* * *

До «Сівача» [Кобринович В.].
[Дата не вказана]. [1946 р.].

Ймовірно, у листі йдеться про заколот «далеківців», котрі на чолі зі С. Янишевським-«Далеким» відмовились підпорядковуватися проводові ОУН(б) на ПЗУЗ. Авторка вважає, що поява «далеківців» стала наслідком діяльності радянських спецслужб.

ГДА СБ України. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 56 (1953 р.). – Спр. 9. – Т. 2. – Арк. 407.
Копія, рукопис. Переклад російською мовою.

Згадки про листи Скаб Ярослави

До «Зінька» [Кроль І., організаційний референт самопроголошеного проводу краю ОУН(б) «Одеса»].

Від 12 березня 1946 р.

Опубл.: *Літопис УПА. Нова серія*. – Київ–Торонто, 2006. – Т. 8. – С. 155.

* * *

До «друзів».

Від 11 липня 1946 р.

Опубл.: *Літопис УПА. Нова серія*. – Київ–Торонто, 2006. – Т. 8. – С. 155.

Татура Анатолій

[«Архип», «Верес», «Третій»]

(1912 р. – 02.09.1945 р.)

1944 р. – співробітник СБ ВО «Заграда», політичного відділу групи УПА «Тютюнник», член проводу ПСК «Одеса». З 3.09.1945 р. – політичний референт ПСК «Одеса». Далі – референт зв'язку ПСК «Степ». Ліквідований СБ ОУН(б) за підозрою у співпраці з радянськими чинниками.

* * *

До «провідника» [Кук В.].

Від 9 грудня 1945 р.

Повідомляється про результати поїздки до «Чупринки» [Козак М.]. Автор просить повідомити, як йому ставитися до вчинків «Далекого» [Янишевський С.]. Також міститься привітання з нагоди наступаючого Нового року.

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 58 (1953 р.). – Спр. 9. – Т. 1. – Арк. 154 (конверт). – Арк. 43. Оригінал, рукопис.

Титко Святослав

[«Роман»]

У 1947 р. – референт СБ ПСК «Одеса».

* * *

[Адресат не вказаний]. [Янишевський С.].

[Дата не вказана]. [8 червня 1947 р.].

Автор скаржитися на зростання активності радянських чинників. Це змушує постійно змінювати місце перебування, зазначається у листі. Згадується «Дем'ян» (кудись поїхав), а також «Дніпро».

ГДА СБ України. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 57 (1953 р.). – Спр. 4. – Т. 1. – Арк. 359. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

Троцюк Володимир

[«Ай»]

(? – 9.10.1950 р., місц. біля с. Гуменники Рівненського р-ну Рівненської обл.)

Перед ліквідацією працював провідником Рівненського надрайону Рівненської округи ОУН(б) на ПЗУЗ.

* * *

До «зверхника» [Маєвський А.].

[Дата не розшифрована]. [Початок 1950 р.].

Спростовуються відомості, подані у доносі «Матвія» за поданням «Зини». Автор скаржитися, що втратив зв'язок з підпорядкованими йому підпільниками у «Тор...» р-ні [Торчинський р-н Волинської обл.]. Обговорюються справи кур'єра «Павла» і підпільника «Печерука». Згадано псевдоніми: «Карп», «Береза», «Явір», «Мовчан», «Степан».

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 65. – Спр. С-9108. – Т. 5. – Арк. 81–83. Копія, машинопис. Переклад російською мовою, здійснений заст. нач. 1-го відділення відділу 2-Н УМДБ ст. лейт. Берковським.

* * *

[Адресат не вказаний]. [Ковжук Я.].

Жовтень 1951 р.

У листі застерігається, що на терені адресата діє радянська провокаційна група. Автор листа закликає і надалі надсилати йому кальку, піклуватися про друкарську машинку. Міститься прохання також повідомити, що з «Лебедем».

Оригінал документа, запакований, прошитий і засургучований, був вилучений 21.02.1952 р. працівниками МДБ на хут. Жуківщина Радухівської сільради Клеванського

р-ну Рівненської обл. у ліквідованого провідника Рівненського надрайону В. Троцюка-«Буйного». Переклад наводиться у довідці нач. 5-го відділу відділення 2-Н УМДБ Рівненської обл. кап. Сухіна для невідомого про захоплення оунівських документів під час ліквідації провідника Рівненського надрайону «Буйного» (від 14.03.1952 р.).

ГДА СБ України. – Ф. 2 (4 упр.). – Оп. 39 (1960 р.). – Спр. 8. – Арк. 156–157. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

* * *

До «Рибаків 484» [Хасевич Н.].
[Дата не вказана]. [Лютий 1952 р.].

Автор листа просить свого респондента не розповідати стороннім людям про себе вигаданих речей, які абсолютно абсурдні і не відповідають дійсності. Також міститься прохання не здійснювати шум з приводу справи «Г.».

Оригінал документа був вилучений 21.02.1952 р. працівниками МДБ на хут. Жуківщина Радухівської сільради Клеванського р-ну Рівненської обл. у ліквідованого провідника Рівненського надрайону В. Троцюка-«Буйного».

ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр. С-9108. – Т. 10. – Арк. 291–293. Копія, машинопис. Переклад російською мовою, здійснений заступником нач. відділення 2 відділу УМДБ Рівненської обл. капітаном Стекляром.

(Продовження у наступному номері журналу)

Упорядники:

Володимир КОВАЛЬЧУК,
*кандидат історичних наук, старший науковий
співробітник Інституту української археографії
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.*

Валерій ОГОРОДНІК,
*кандидат історичних наук, консультант Галузевого
державного архіву Служби безпеки України.*

ДО ВІДОМА АВТОРІВ

Редакційна колегія журналу «Воєнна історія» запрошує Вас до активної співпраці!

Журнал розрахований на широкий загал науковців, викладачів воєнної історії та всіх, хто цікавиться українською історією. Він надходить до найвідоміших бібліотек країни, наукових установ і навчальних закладів.

До розгляду приймаються статті державною мовою загальним обсягом не більше 10 машинописних сторінок (формат А4, кількість рядків на сторінці – не більше 29, кегль – 14, друкування з одного боку аркуша).

Рукописи слід подавати у роздрукованому і електронному вигляді; вони мають супроводжуватися інформацією про автора (авторів): військове та вчене звання, науковий ступінь, прізвище, ім'я та по батькові (повністю), місце роботи та посада, яку обіймає автор, адреса для листування, номери телефонів, факсів, адреса електронної пошти, а також обов'язково додається фото автора (авторів).

Матеріали можна подавати безпосередньо у редакцію за адресою:

Україна, м. Київ, вул. Грушевського, 1/30, кім. 348,
редакція журналу «Воєнна історія» (телефон головного редактора: (067) 974-15-82)
або представникам журналу у регіонах, адреси яких подані на обкладинці журналу.
Електронна адреса: serlytvyn@ukr.net

У науковій статті повинні бути такі елементи:

1. Загальна постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими і практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор; формулювання мети статті; виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у напрямку.

2. Мова публікації – українська.

3. До статті додається перелік ключових слів та анотація обсягом до 1/4 сторінки машинописного тексту (українською, російською та англійською мовами).

4. Усі скорочення при їх першому згадуванні мають бути розшифровані. Використання скорочень у назві та резюме статей не допускається.

5. Фотографії до статті слід підписати на звороті (назва статті, номер згідно з посиланням на них у тексті, підпис до фотографії, позначка стрілкою (-) верху фотографії).

6. Усі рисунки повинні бути підписані та пронумеровані відповідно до посилань на них у тексті.

7. Таблиці повинні мати назву та порядковий номер.

8. Бібліографічні описи посилань у переліку, скорочення слів і словосполучень оформляють відповідно до чинних стандартів з бібліотечної та видавничої справи (ГОСТ 7.1-84, ГОСТ 7.12-93, ГОСТ 7.11-78, ДСТУ 3008-95).

9. **УВАГА!** Посилання подаються у тексті в квадратних дужках: номер у списку джерел та, через кому, сторінка цитування.

Додаткові вимоги до матеріалів в електронному вигляді:

1. Текстові файли повинні бути у форматі Microsoft Word. Текст слід складати без примусового переносу слів. Абзацні відступи зазначаються при форматуванні, а не шляхом використання пробілів.

2. Таблиці мають бути розміщені у тому ж текстовому файлі.

3. Графічний матеріал (фотографії та рисунки) має бути поданий окремими файлами форматів TIFF або EPS роздільною здатністю 300 dpi – для растрових зображень, 600 dpi – для графічних.

Запропоновані роботи не мають бути одночасно подані для публікації в інші видання або не повинні бути раніше опублікованими.

Відповідальність за зміст матеріалів несуть автори.

Усі наукові статті проходять процедуру рецензування.

Редакція залишає за собою право скорочення і виправлення надісланих статей, їх публікацію у вигляді коротких повідомлень і анотацій.

Не прийняті до публікації матеріали авторам не повертаються.

**Редакційна
колегія**